

Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна

Історичний факультет

Кафедра історії Східної Європи

ПОЯСНЮВАЛЬНА ЗАПИСКА

до дипломної роботи

бакалавра

**на тему: «Українські землі у фінансовій політиці уряду Петра 1 (кінець 17-
перша чверть 18 століття)»**

Виконала: студентка IV курсу
денної форми навчання напрям
підготовки (спеціальності)
032 «історія та археологія»
Шкурат Карина Олександрівна

Керівник: к.і.н., Кушнарєв
Сергій Сергійович

Рецензент: к.і.н., доц./ д.і.н., проф.
.....П.І.Б.....

Харків – 2025

ЗМІСТ

ВСТУП.....	7
РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XVII – ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯ.....	
1.1. Адміністративно-територіальний устрій України у складі Московського царства.....	7
1.2. Основні економічні чинники.....	4
1.3. Передумови змін у фіскальній політиці.....	13
РОЗДІЛ 2 ФІКСАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕТРА I ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ.....	
2.1. Податкова система до реформ Петра I.....	6
2.2. Фінансові реформи Петра I.....	5
2.3. Економічні наслідки для українських земель.....	14
РОЗДІЛ 3. ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ФІКСАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ.....	
3.1. Політичні виступи та протести проти податків.....	9
3.2. Фіскальна політика та автономія Гетьманщини.....	15
3.3. Реакція української еліти на фіскальну політику Петра I.....	10
ВИСНОВКИ.....	3
СПИСОК ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	5
АНОТАЦІЯ.....	3

ВСТУП

Актуальність теми. Фіскальна політика Петра I є важливим елементом для розуміння адміністративних та соціально-політичних трансформацій у Східній Європі наприкінці XVII – на початку XVIII століття. Хоча проведено значні дослідження фіскальних реформ центральних територій імперії, вплив цих політик на українські землі залишається недостатньо вивченим напрямом у історичній науці. Українські території, які перебували під впливом Російської імперії, зіткнулися з унікальними викликами в адаптації до централізованих фіскальних заходів, запроваджених Петром I. Тому дослідження фіскальних політик у цьому контексті дає новий погляд на ширшу трансформацію імперії та її периферійних регіонів.

Дослідження того, як фіскальна політика Петра I була впроваджена та адаптована в Україні, сприяє більш глибокому розумінню управління в імперії. Це дозволяє здійснити глибший аналіз взаємодії між імперською владою та місцевими реаліями, підкреслюючи, як фіскальні реформи вплинули не лише на політичний ландшафт, але й на економічну та соціальну структуру українського суспільства. Вивчення цих процесів дає можливість зрозуміти процеси державотворення, поширення імперської влади та інтеграції українських земель у зростаючу Російську імперію.

Соціально-політична значущість теми полягає в її значенні для розуміння історичних коренів сучасної української ідентичності та її взаємин з імперією. Фіскальна політика початку XVIII століття відіграли важливу роль у формуванні соціально-економічного середовища українських громад, що мало довготривалі наслідки для їх розвитку. Крім того, критичний аналіз фіскальних практик того часу може пролити світло на те, як економічні політики впливали на соціальні структури, місцеве самоврядування та загальне відчуття автономії на українських територіях.

Окрім того, актуальність цієї теми поширюється на сучасні дискусії про державність, суверенітет та динаміку імперського будівництва, надаючи

важливі уроки для розуміння складних відносин між Україною та Росією в історичному та сучасному контекстах. Це дослідження не тільки вносить вклад у історичну науку, але й дає цінні інсайти для поточної соціально-політичної дискусії, що стосується минулого України та її історичної траєкторії в рамках імперського управління.

Об’єкт дослідження: економічні та політичні процеси на українських землях у кінці XVII – на початку XVIII століття.

Предмет дослідження: фіскальна політика Петра I та її вплив на адміністративно-територіальний устрій і економіку українських земель.

Територіальні межі дослідження охоплює українські землі, які на межі XVII – початку XVIII століття входили до складу Московського царства, зокрема території сучасних Східної та Центральної України.

Хронологічні межі дослідження. охоплює період від кінця XVII століття до 1725 року. Нижня межа зумовлена початком змін у фінансовій системі Московського царства наприкінці правління Федора III та в роки регентства царівни Софії, що створили передумови для подальших фіскальних реформ Петра I. Саме в цей період формуються перші спроби реорганізації податкової системи. Верхня межа – 1725 рік – позначає завершення правління Петра I, під час якого було реалізовано масштабні фінансові реформи, зокрема запроваджено подушний податок, упорядковано систему збору податків та посилено централізацію фіскального управління, включаючи українські землі.

Обрані часові межі дозволяють проаналізувати як підготовчі етапи, так і основні зміни фіскальної політики, а також простежити її вплив на соціально-економічне становище українських територій у складі імперії.

Історіографія. Фіскальна політика на українських землях знайшла відображення в працях як вітчизняних, так і зарубіжних дослідників. Питання оподаткування, взаємин українських земель із централізованою владою імперії, реформ Петра I та їхніх наслідків висвітлювалися у працях істориків різних поколінь і наукових шкіл.

Одним із перших, хто звернув увагу на політико-фінансові аспекти доби Гетьманщини, був О. М. Головка¹, який у своїй праці розкрив організаційно-правові засади фінансової діяльності українських земель у зазначений період. Також важливими є дослідження В. Й. Борисенка², який висвітлював соціально-економічний розвиток Лівобережної України та вплив централізаційної політики на місцеве населення.

У новітній історіографії значне місце посідають праці О. Бачинської³ та В. А. Смолія⁴, які звертають увагу на двозначність реформ Петра I – з одного боку, як спробу модернізації імперії, а з іншого – як засіб обмеження автономії українських територій³. Аналіз оподаткування сільського населення та реакції місцевих громад на фіскальні заходи міститься в роботах О.І. Гуржія⁵.

Окремий напрям досліджень стосується взаємодії української еліти з імперською владою. У цьому контексті варто згадати Горобця В.М.⁶, який вивчає політичні аспекти українсько-імперських відносин кінця XVII – початку XVIII ст. Праці О. Г. Козинця⁷ також є вагомим внеском у дослідження еволюції податкової системи на українських землях у складі імперії.

На західному науковому просторі тематику фіскальної політики та імперських реформ Петра I розглядає, зокрема, Орест Субтельний⁸, який аналізує економічну трансформацію імперії у ширшому європейському контексті. Важливим джерелом з історії України загалом залишається праця О. Субтельного, де порушуються питання адміністративного підпорядкування та фіскального тиску на українські території.

¹ Головка О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII–XVIII століть // Юрист України. – 2011. – № 2.

² Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. – К., 1986.

³ Бачинська Олена. Історія українського козацтва та його світових аналогів XV–XX ст. Одеса: Одеський національний університет, 2020.

⁴ Смолій В. А. (ред.) Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. – Київ: Інститут історії України НАН України, 1997.

⁵ Гуржій О.І., Орлик В.М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.).

⁶ Горобець В.М., Струкевич О.К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. – 1997. – №1.

⁷ Козинець О.Г., Козинець І.Г. Податкова система України в XVII – XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. – 2019.

⁸ Subtelny, O. Ukraine: A History. – Toronto: University of Toronto Press, 2009.

Таким чином, попри наявність значної кількості досліджень, тема фіскальної політики Петра І в контексті українських земель потребує подальшого вивчення, зокрема з урахуванням регіональної специфіки та впливу на місцеву соціальну структуру.

Джерельна база робити є комплексною та охоплює різні типи джерел, які дозволяють всебічно дослідити фіскальну політику Петра І щодо українських земель. Основні групи джерел включають нормативно-правові акти, документи управлінського характеру, а також мемуарну літературу.

1. Законодавчі акти

До цієї групи належать укази, царські грамоти, регламенти та інші нормативні документи, що регулювали фіскальні питання на території Московського царства та українських земель. Вони дають уявлення про правову основу запровадження податків, методи їх збирання та організацію державного фінансового контролю. Зокрема, значущим є «Указ про подушне оподаткування» 1718 року, який заклав основи нової податкової системи в імперії.¹

2. Діловодна документація

Ця група охоплює документи місцевих адміністрацій, фіскальні звіти, рапорти, донесення воєвод та чиновників. Вони є важливими для аналізу механізмів реалізації фіскальної політики на практиці, а також виявлення проблем у її впровадженні. Наприклад, у звітах Лубенської полкової канцелярії фіксуються скарги населення на податкове навантаження.²

3. Мемуарна література

До цієї групи належать спогади, щоденники та описові матеріали сучасників подій. Вони дозволяють побачити фіскальні реформи очима учасників і свідків, зокрема представників української старшини. У цьому контексті важливим джерелом є праця Б. Крупницького¹ про добу Мазепи, де подано оцінку взаємин гетьманської влади з імперською адміністрацією³.

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. – 2019.

² Орлик В.М., Гуржій О.І. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.).

³ Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба. – К.: Грамота, 2008.

Мета дослідження полягає дослідженні особливостей фіскальної політики Петра І на території Гетьманщини, зокрема вивчення основних реформ цього періоду та оцінка їхнього впливу на соціально-економічний і політичний розвиток регіону.

Виходячи з мети, було поставлено наступні завдання:

- Проаналізувати теоретичні основи фіскальної політики Петра І в Гетьманщині, визначивши ключові напрямки реформ та їхнє значення в історичному контексті України.
- Дослідити фінансові, податкові та бюджетні реформи, проведені за часів Петра І, з особливим акцентом на їхній вплив на економічний розвиток Гетьманщини та її вплив на систему імперії.
- Вивчити, як фіскальні зміни Петра І вплинули на соціально-економічні процеси в Україні, зокрема на земельні відносини та становище селянства.
- Проаналізувати наслідки фіскальних реформ для політичних, економічних і соціальних структур Гетьманщини.
- Визначити довготривалі зміни в економічних відносинах і фінансовій системі, що стали результатом реформ Петра І.
- Підсумувати висновки про вплив фіскальної політики Петра І на управлінські практики, соціальні структури та економічну ситуацію в Україні.

Методологія та методи дослідження: методологія дослідження базується на комплексному підході, що дозволяє всебічно дослідити фіскальну політику Петра І в Гетьманщині. Основні методологічні принципи включають:

- ✓ Історичний підхід – застосовується для аналізу подій і процесів, пов'язаних із фіскальними реформами на території Гетьманщини під час правління Петра І. Цей підхід дає можливість зрозуміти, як зміни в економічній політиці вплинули на соціально-економічний розвиток регіону.
- ✓ Системний підхід – використовується для розгляду фіскальних реформ як єдиного та взаємопов'язаного комплексу, в рамках якого фінансові,

податкові та бюджетні зміни є частинами єдиної державної політики, що мала на меті стабілізацію та розвиток Гетьманщини.

✓ Порівняльний підхід – дозволяє порівняти фінансову політику Петра I з політикою інших європейських країн того часу, зокрема з практиками фінансових реформ в західноєвропейських державах, що дозволяє оцінити вплив європейських тенденцій на українську реальність.

Методи дослідження:

- Історико-структурний метод – застосовується для аналізу соціальних, фінансових та економічних структур Гетьманщини, а також для оцінки змін, що сталися внаслідок реформ Петра I.

- Порівняльний метод – дає можливість порівняти фінансову політику Петра I з політиками інших європейських монархів, таких як французькі, пруські та австрійські, для виявлення спільних і відмінних рис у підходах до фінансових реформ.

- Синтетичний метод – об'єднує різні аспекти фінансової політики в єдину картину, що дозволяє оцінити ефективність реформ і їхні довгострокові наслідки для економіки Гетьманщини.

- Аналітичний метод – використовує для вивчення та аналізу наукові праці, що стосуються фінансових реформ, зокрема для розгляду думок різних істориків і дослідників щодо політики Петра I.

Наукова новизна дослідження полягає в тому що в роботі:

- уперше:
- здійснено комплексний аналіз фінансової політики Петра I стосовно українських земель у межах Гетьманщини у контексті її економічної, політичної та соціальної трансформації;
- досліджено вплив централізаційних фінансових реформ на автономний устрій Гетьманщини;
- проаналізовано реакцію українського суспільства на запровадження нових фінансових механізмів (зокрема подушного податку) у порівнянні з іншими регіонами імперії.

- уточнено:
 - хронологічні межі та етапи впровадження фінансової політики на українських територіях у складі імперії;
 - роль української еліти в процесах адаптації до нової податкової системи;
 - економічні наслідки реформ Петра I для сільського населення та місцевого самоврядування.
- доповнено:
 - уявлення про інтеграцію українських земель у фінансову систему Російської імперії через призму податкових та бюджетних змін;
 - наукову дискусію щодо співвідношення між централізацією та збереженням елементів автономії в політиці Петра I;
 - історіографічну базу шляхом залучення сучасних міждисциплінарних досліджень.

Апробація результатів дослідження. Основні результати та висновки дипломної роботи були апробовані в процесі обговорення з науковим керівником під час підготовки та написання дослідження. Окремі положення стали предметом розгляду під час навчальних занять та науково-освітніх заходів, що підтверджує актуальність теми та обґрунтованість отриманих висновків.

Структура роботи. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку джерел та літератури, який нараховує 68 позицій.

РОЗДІЛ 1. ЕКОНОМІЧНА ТА ПОЛІТИЧНА СИТУАЦІЯ НА УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ НАПРИКІНЦІ XVII - ПОЧАТКУ XVIII СТОЛІТТЯХ.

1.1. Адміністративно-територіальний устрій України у складі Московського царства

Протягом періоду перебування українських земель у складі Московського царства їх адміністративно-територіальний устрій⁹ зазнав істотних змін. Ці трансформації були зумовлені прагненням імперської влади централізувати управління, інтегрувати українські території в імперську бюрократичну систему та встановити більш жорстку адміністративну структуру. Хоча українські землі до цього перебували під контролем різних політичних утворень, зокрема Речі Посполитої та Козацької держави, російський уряд послідовно впроваджував власні адміністративні моделі. Процес реорганізації тривав кілька десятиліть і супроводжувався впровадженням імперських правових, фіскальних та військово-адміністративних інститутів.

Приєднання українських земель до Московської держави було поступовим і складним процесом, що розпочався у середині XVIII століття. Важливим етапом стало підписання Переяславської угоди 1654 року між гетьманом Богданом Хмельницьким та царем Олексієм I, що заклало основу політичного підпорядкування Гетьманщини і Москви. Спочатку угода передбачала збереження широкої автономії для козацької держави, однак згодом імперський уряд почав систематично обмежувати її самостійність, поступово інтегруючи українські території до загальнодержавної адміністративної системи.¹

Перед підписанням угоди Гетьманщина перебувала у складній ситуації. Після кількох років війни з Польщею українська держава виснажила свої

¹ Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVIII ст. Київ, 1986. С. 10-20.

ресурси, а Кримське ханство, яке було тимчасовим союзником, не гарантувало надійної підтримки. Хмельницький шукав сильного союзника, і Московія здавалася найкращим варіантом, оскільки мала спільну православну віру та достатньо військових сил для продовження боротьби з Польщею.¹

За умовами Переяславської угоди¹⁰ Гетьманщина зберігала автономію: козаки могли самостійно обирати гетьмана, судочинство та фінанси залишалися незалежними, а московські воєводи розміщувалися лише в окремих містах. Проте вже через кілька десятиліть політика Москви почала змінюватися, спрямовуючись на посилення контролю над Україною.

У другій половині XVII століття Москва почала втручатися у вибори гетьмана, що спричинило внутрішні конфлікти. У 1667 році Московія підписала Андрусівське перемир'я з Польщею, розділивши Україну: Лівобережна частина залишилася під контролем Москви, Правобережна – відійшла до Польщі, а Київ був переданий Московії. Після приходу до влади Івана Мазепи у 1687 році царський уряд ще більше посилив військову присутність, розміщуючи свої гарнізони в українських містах.

На початку XVIII століття Петро I почав масштабні реформи, які призвели до ліквідації української автономії. У 1708 році він створив Малоросійську губернію, що фактично означало перехід України під повний контроль Москви. У 1722 році була заснована Малоросійська колегія, яка контролювала діяльність гетьманів. У 1764 році Катерина II скасувала гетьманську владу, а в 1781 році Гетьманщина втратила полково-сотенний устрій. У 1783 році на українських землях було запроваджене кріпацтво, що остаточно інтегрувало їх до складу імперії.²

Таким чином, спочатку українські землі мали широку автономію, але з часом Москва поступово обмежувала її, а потім повністю ліквідувала. В

¹ Куцик Р. Р. Адміністративний поділ українських земель Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25-28 березня 2014 року). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. С. 66.

² Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С. 110.

результаті Гетьманщина втратила незалежність і стала частиною централізованої імперської системи.

У другій половині XVII – на початку XVIII століття російська влада здійснила низку адміністративних реформ, спрямованих на зміцнення свого контролю над Україною. Адміністративний устрій залежав від регіону та рівня впливу Москви, що визначало характер управлінських змін.

Основні адміністративні одиниці та їх управління:

1. Гетьманщина (Лівобережна Україна)¹

Лівобережна Україна, відома також як Гетьманщина, була одним із ключових політичних утворень, що частково зберігало самоврядування. До її складу входили території сучасних Полтавської, Чернігівської та частини Київської областей.

- Гетьманщина керувалася гетьманом та старшиною, які ухвалювали рішення через Генеральну військову раду.
- Незважаючи на формальну автономію, царський уряд призначав своїх представників (воєвод), що здійснювали нагляд за діяльністю місцевої адміністрації та забезпечували лояльність населення до Москви.
- У 1722 році Петро I створив Малоросійську колегію, яка взяла на себе функції управління Гетьманщиною, що суттєво обмежило владу гетьманів.

2. Слобідська Україна

Слобідська Україна охоплювала територію сучасної Харківської, Сумської та частини Луганської областей. Вона була заселена козаками, які тікали від польського гніту, і від початку перебувала під прямим контролем Московської держави.

- Територія була поділена на п'ять полків (Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський і Острогозький), які одночасно виконували військові та адміністративні функції.

¹ Іванова, Л. Гетьманщина у XVIII ст.: Політичні процеси і постаті / Л. Іванова. – Київ : [Видавництво], 2016. С. - 320 с.

- Полковники, що керували полками, мали значну автономію, проте підпорядковувалися безпосередньо імперській адміністрації.
- У XVIII столітті управління Слобідською Україною ще більше централізувалося, а її полковий устрій поступово був замінений губернською системою.¹

3. Правобережна Україна

Правобережна Україна тривалий час залишалася під владою Речі Посполитої, однак російський вплив на регіон посилювався, особливо після поділів Польщі наприкінці XVIII століття, коли ці землі були включені до складу імперії.

- До остаточного приєднання регіон залишався ареною геополітичного суперництва між Росією, Польщею та Османською імперією.
- Імперська влада активно підтримувала православне населення та сприяла інтеграції місцевої еліти до імперської адміністрації.
- Після анексії Правобережна Україна була поділена на губернії за зразком інших імперських територій.

4.

Запорозька

Січ

Запорозька Січ відігравала важливу роль у військовій та політичній історії України, зберігаючи значну автономію у внутрішньому самоврядуванні. Однак поступово російська влада почала сприймати її як загрозу централізації.

- Після поразки гетьмана Івана Мазепи у 1709 році Петро I наказав зруйнувати Чортомлицьку Січ, що стало серйозним ударом по козацькій незалежності.²
- Впродовж XVIII століття політика імперії щодо Січі ставала дедалі жорсткішою, що призвело до остаточної ліквідації запорозького козацтва у 1775 році за наказом Катерини II.

¹ Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С – 346-376.

² Борщак І. Іван Мазепа – людина й історичний діяч. Київ, 1992. С. 158-160

Посилення контролю над Україною супроводжувалося впровадженням імперських адміністративних та фіскальних реформ:

- Запровадження губернаторів – українські міста та території підпорядковувалися царським намісникам, які реалізовували імперську політику.
- Інтеграція у податкову систему – українські землі були включені до імперської фіскальної системи, що спричинило зміну соціально-економічних відносин.
- Збільшення військової присутності – розміщення імперських гарнізонів у ключових містах забезпечувало контроль над населенням та запобігало можливим заворушенням.

Реформи, здійснені Московським царством, мали глибокі та довготривалі наслідки для України:

- Ліквідація української автономії – поступове знищення традиційних форм самоврядування призвело до повної інтеграції українських земель у імперську адміністративну систему.
- Зміна соціального устрою – запровадження російського правопорядку та фіскальної системи сприяло формуванню нової суспільної структури.

Формування передумов імперського панування – централізоване управління та знищення національних інститутів заклало основи імперського контролю¹ над Україною в XVIII–XIX століттях.¹

1.2 Основні економічні чинники

1. Сільське

господарство

За часів Петра I, сільське господарство на українських землях зазнало суттєвих змін, спричинених як реформами фіскальної політики держави, так і

¹ Головка О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII–XVIII століть // Юрист України. 2011. № 2. С. 15

загальним економічним курсом, що мав на меті укріплення позицій Російської імперії. Українські території відігравали важливу роль як аграрний регіон, який забезпечував продовольство, сировину та робочу силу для потреб імперії. Особливо в умовах безперервних військових дій та розширення територій було необхідне стабільне постачання ресурсів для армії. Сільське господарство залишалося головною економічною основою українських земель. Всі економічні процеси, що відбувалися в цей період, часто були спрямовані на забезпечення продовольчих потреб як для місцевого населення, так і для потреб Російської імперії. Зернові культури, зокрема пшениця, жито, ячмінь, були основними сільськогосподарськими продуктами, які вирощувались для внутрішнього споживання та експорту. Петро I енергійно проводив реформи у сільському господарстві, прагнучи вдосконалити способи землеробства, впроваджувати нові технології. Однак в Україні цей процес не був настільки стрімким, як у західноєвропейських країнах. Здебільшого використовували звичні методи обробітку землі, хоча поволі почали з'являтися нові культури та знаряддя для землеробства. Наприклад, на деяких землях була запроваджена сівозміна, що дозволяло збільшити родючість ґрунтів та урожайність. Також почали застосовувати деякі агрономічні технології, запозичені з Європи, але в основному сільське господарство залишалося на рівні традиційних методів¹.

Сільське господарство залишалося основним сектором економіки українських земель, і саме в цій галузі реформи Петра I виявилися найбільш відчутними. Під його керівництвом сільське господарство стало не лише основою внутрішнього розвитку, але й ресурсом для зміцнення імперії, зокрема в умовах зростаючої потреби в постійних військових зусиллях. Одним з головних аспектів фінансової політики стало значне збільшення податкового тягара на селян. Земельні податки, податки на худобу, зерно, а також податки на інші сільськогосподарські продукти були введені, щоб збільшити надходження до казни. Ці податки часто ставали важким тягарем для селян, адже багато хто не мав можливості сплачувати їх у повному обсязі, що

¹ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 92-95

призводило до значних соціальних напружень. Податкові реформи також включали введення нових форм податків, таких як податок на землю та особистий податок, що в результаті ще більше збільшувало навантаження на сільське населення.

Під впливом політики Петра I українське сільське господарство стало орієнтуватися на задоволення не лише внутрішніх потреб, але й вимог імперії, яка потребувала постійних поставок сільськогосподарської продукції для підтримки своєї армії та економіки. При цьому селяни, як основні виробники, поступово втрачали свою самостійність, ставши більш залежними від держави і її політики. Трансформація сільського господарства включала в себе не лише збільшення податкового навантаження, але й примусові роботи, які були накладені на селян у зв'язку з необхідністю забезпечити імперські потреби в продовольстві, сировині та робочих руках для виконання різних державних завдань.¹

2. Зміни в торгівлі та митній політиці

Одним з важливих аспектів фінансової політики Петра I було реформування системи торгівлі та митних зборів. Україна, яка раніше мала більш автономну торговельну політику, поступово стала частиною імперської економічної мережі. Митна політика, яка була запроваджена в цей період, включала введення нових митних зборів, що обмежували зовнішню та внутрішню торгівлю. Російська держава прагнула забезпечити контроль за всіма важливими торговельними потоками, що проходили через українські землі, ставши не лише контролером економічних процесів, але й основним гравцем у забезпеченні торговельних зв'язків з Європою, Туреччиною та іншими країнами.

Введення мит та інших обмежень ускладнило діяльність місцевих торговців, які раніше мали більше свободи у веденні торгівлі. Українські землі стали частиною єдиної торговельної системи, в межах якої проходили поставки

¹ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 95.

сільськогосподарської продукції, тканин, металів, вугілля, а також продуктів харчування, що супроводжувалося великим впливом Росії на ці процеси. Торгівля зерном, худобою, сільськогосподарськими товарами більше не здійснювалась через місцеві ринки та невеликі торгові зв'язки. Вона підпорядковувалась новим правилам, що було частиною більш широкої імперської політики.

3. Ремесло та промисловість: нові можливості й залежність

Під час правління Петра I українська промисловість і ремесло зазнали значних змін, оскільки імперія потребувала великих обсягів виробництва для забезпечення своїх військових потреб. Було створено численні мануфактури², які повинні були забезпечити армію, флот та інші державні структури товарами, необхідними для військових кампаній та розвитку інфраструктури. Ці мануфактури були розташовані в різних частинах України, зокрема в Києві, Чернігові, Полтаві та інших містах, що стали центрами виробництва різноманітних товарів – від військової продукції до побутових речей.²

Незважаючи на те, що розвиток промисловості і ремесел створив нові можливості для місцевих майстрів, ці можливості були обмежені державними замовленнями, що змушувало їх працювати на потреби імперії. З одного боку, це гарантувало певний рівень доходу для ремісників, оскільки державне замовлення було стабільним, а з іншого боку – це призводило до втрати незалежності ремесел, які раніше могли вільно торгувати своїми виробами на місцевих ринках.

Фіскальна політика Петра I мала глибокий і довгостроковий вплив на економіку України. Зміни, що відбулися в період його правління, визначили багато аспектів соціально-економічного розвитку, зокрема у контексті інтеграції українських земель в економічну і політичну систему Російської імперії. Фіскальна політика сприяла значному зростанню прибутків для

² Чухліб Т. Українська держава у другій половині XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура // Історичний календар. Київ, 2011. С. 80

держави, але водночас призвела до посилення експлуатації українського населення, погіршення умов життя селян і значного посилення соціальних напружень. Українські землі стали більш залежними від імперії, а їх економіка поступово інтегрувалась в імперську економічну систему.¹

Підсумовуючи, можна сказати, що фінансова політика Петра I, спрямована на витягування ресурсів з українських земель для задоволення потреб Російської імперії, стала важливим етапом у процесі інтеграції України в імперську систему. Це не тільки змінило економічну структуру українських земель, а й сприяло формуванню основ економічної залежності України від імперії, що тривало до кінця імперської епохи.

1.3 Передумови змін у фінансовій політиці

Фінансова політика Петра I займає одну з ключових позицій серед усіх реформаторських змін, що відбулися під його правлінням. Вона не була спонтанним чи випадковим явищем, а, навпаки, стала результатом поєднання численних внутрішніх і зовнішніх чинників, які змусили Петра I вжити термінових заходів для забезпечення фінансової стабільності і підтримки своїх амбітних реформ. Петрові реформи, спрямовані на модернізацію російського суспільства, армії, економіки та державної адміністрації, вимагали значних ресурсів, що неможливо було забезпечити без ефективної фінансової системи.

Основними передумовами для введення нової фінансової політики були зовнішні виклики, зокрема численні війни, зокрема Велика північна війна, яка вимагала величезних витрат на ведення бойових дій. Ці конфлікти стали основною причиною необхідності значного посилення фінансової спроможності держави. Окрім того, територіальні завоювання і політика розширення меж імперії також потребували значних витрат, зокрема на забезпечення військових операцій, утримання новоприєднаних територій і фінансування розвитку інфраструктури. Тому саме через ці зовнішні умови

¹ Ключевський В. О. Петр Великий, 1926. С. 55-67.

Петро I змушений був здійснити ряд кардинальних змін у системі оподаткування та державних фінансів.¹

Важливою складовою цієї політики було вдосконалення адміністративної системи та централізація влади. Зміцнення центральної влади стало основним елементом, що забезпечував ефективну реалізацію фіскальних заходів. Петро I реорганізував державні структури, заснувавши нові губернаторства, в тому числі на українських землях, що дозволяло здійснювати більш контрольований збір податків і впроваджувати нові правила оподаткування. Одночасно з цим імператор активно займався ліквідацією місцевих традиційних форм владарювання та встановленням більш жорсткого централізованого управління.

Не менш важливою складовою фіскальної політики стали запроваджені податкові реформи. Зокрема, заміна традиційного податку на домогосподарства на подушний податок дозволила значно збільшити доходи держави. Ця реформа стала спробою забезпечити рівномірний і стабільний потік фінансів до казни, при цьому нові податки лягали на всіх селян, що викликало певний соціальний протест та невдоволення серед населення. Тим не менш, ці заходи стали необхідними для фінансування військових кампаній і забезпечення розвитку державних інститутів.

Окрім податкових змін, введення нових монополій на основні товари, такі як сіль, горілка та інші стратегічно важливі ресурси, також стало важливим кроком у фіскальній політиці Петра I. Це дозволяло державі не лише контролювати ринки, але й отримувати значні прибутки від продажу цих товарів. Такі монополії стали важливими джерелами поповнення державного бюджету

Правління Петра I ознаменувалося численними військовими конфліктами, які стали одним з основних чинників, що визначали його фіскальну політику. Від початку Великої Північної війни 1700 року до численних менш масштабних військових кампаній, кожен з яких вносив свій вклад у зростання витрат на армію та військові потреби, витрати на оборону

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 18.

ставали все більш важливим елементом державного бюджету. Протягом цього періоду імперія стала активно залучена в багатофронтові війни, що створювало величезний фінансовий тиск на державні ресурси. Всі ці війни вимагали значних коштів для фінансування армії, підтримки флоту, купівлі зброї та постачання військових товарів.¹

Велика Північна війна, що тривала з 1700 по 1721 рік, стала важливим етапом, який змінив не тільки політичну картину Європи, але й безпосередньо вплинув на фінансову стратегію Петра I. Це був етап, коли Росія змушена була зробити значні зміни в організації армії та забезпеченні фінансування її потреб. Петро I, розуміючи, що для здійснення своїх амбіцій з розширення території та встановлення домінування в Балтійському регіоні, імперія повинна мати потужну армію та флот, зрозумів, що стара фінансова система не може впоратися з таким обсягом витрат. До того моменту, коли почалася Велика Північна війна, імперія мала порівняно слабку економічну основу для підтримки масштабних військових кампаній.

З метою фінансування цієї війни Петро I був змушений прийняти низку радикальних економічних заходів. Він провів реорганізацію податкової системи, що включала введення нових податків, таких як подушний податок, який покладав обов'язок сплати на кожного чоловіка-господаря домогосподарства. Цей захід був дуже непопулярним серед населення, адже він суттєво збільшував фінансове навантаження на селянство та бідні верстви. Проте це дозволило забезпечити стабільний потік коштів до державної казни, що було необхідно для покриття витрат на ведення війни.

Крім того, Петро I запровадив державні монополії на ряд важливих товарів, таких як сіль, що також стало джерелом додаткових надходжень. Система монополій дозволила державі контролювати важливі економічні ресурси і сприяла централізації фінансів, необхідних для підтримки військових зусиль. Водночас, на додачу до податків, для забезпечення фінансування були

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 20.

введені нові збори, митні тарифи та спеціальні внески, що збільшували загальний фіскальний тягар.¹

Протягом усього правління Петра I військові конфлікти з сусідніми державами, такими як Швеція, Польща та Османська імперія, не лише створювали політичні та військові виклики, а й сприяли поглибленню економічної залежності імперії від стабільних фінансових надходжень. Для того, щоб забезпечити ці витрати, Петро I продовжував зміцнювати фінансову систему та вводити нові податки і збори, що впливали на всі верстви населення, включаючи селян, купців і навіть дворян. Це стало необхідним для того, щоб Росія могла зберігати та підтримувати свою військову потугу на численних фронтах.²

Як зазначає історик Норман Девіс, «фіскальний тягар був неймовірно важким, але Петро був готовий застосувати будь-які заходи для досягнення перемоги». Цей фіскальний підхід був виправданий у контексті того часу, коли війни ставали дедалі більш масштабними, а держави потребували все більших ресурсів для забезпечення своїх військових цілей. Однак на тривалий час це створювало соціальну напругу серед населення, що, в свою чергу, призводило до певних протестів і незадоволення серед селянства.

Війни за території, контроль над торговими шляхами і вплив на сусідні держави змушували Петра I приймати надзвичайні економічні заходи, які залишали незгладимий слід у розвитку фінансової системи імперії. Хоча ці заходи були ефективними для забезпечення армії і фінансування військових кампаній, вони також призвели до значного соціального напруження, оскільки більшість населення країни не було готове нести таке велике фінансове навантаження. Зміни, введені Петром I, стали важливою частиною його спадщини, але також залишили імперію з цілим рядом фінансових проблем, що потребували вирішення у наступні роки.³

¹ Ключевський В. О. Петр Великий, 1926. С. 70.

² Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 15.

³ Кінан Є. Російські історичні міфи. Київ: Видавництво, 2001. С.86.

Реформи Петра I були одними з найглибших та наймасштабніших трансформацій в історії імперії, і їхній вплив на фінансову політику був величезним. Ці реформи не тільки змінили структуру держави та її економічну основу, але й дозволили Петру I здійснити амбітні політичні й військові плани. Петро I усвідомлював, що для забезпечення стабільного та прогресивного розвитку імперії необхідно не лише модернізувати армію, а й створити надійну та ефективну фінансову систему, яка б могла забезпечити фінансування всіх державних потреб. Завдяки проведеним реформам імперія значно змінила свою економічну структуру, що дозволило значно збільшити фінансові ресурси держави, а також стати більш конкурентоспроможною на міжнародній арені.

Одним із найважливіших кроків у цьому напрямі стала реорганізація імперського державного апарату, що дозволила зробити управління більш централізованим і ефективним. Петро I провів адміністративну реформу, створивши нову бюрократичну структуру, що допомогла оптимізувати процеси управління та підвищити контроль за виконанням державних рішень. Завдяки централізації влади вдалося впровадити більш ефективну систему оподаткування, а також забезпечити контроль за ресурсами держави. Це дозволило значно підвищити рівень фінансування, необхідного для реалізації масштабних військових кампаній та внутрішніх реформ. Однак ці заходи потребували значних зусиль і змін у підходах до збору податків та організації економічної діяльності.¹

Однією з найбільш значущих фінансових реформ, що була здійснена Петром I, стало введення податку на душу, тобто прямого податку, що сплачувався з чоловіків-господарів домогосподарств. Цей податок став основним джерелом доходу для держави і дозволив значно збільшити фінансування різних державних проєктів. Поки що імперія здебільшого покладалася на непрямі податки, такі як митні збори, але Петро I прагнув запровадити більш систематичне і регулярне оподаткування, яке забезпечило б

¹ Кравченко В. П. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії. Київ: Критика, 2011. 464 с.

стабільні фінансові надходження до державної скарбниці. Однак ця реформа була дуже непопулярною серед селян, оскільки саме на їхні плечі лягав основний тягар податків, і вони відчували значний економічний тиск.¹

Водночас, Петро I активно працював над розвитком російської економіки, зокрема через стимулювання нових промислових секторів. Найбільш значущим проектом стало створення та розвиток суднобудування, яке стало критично важливим для зміцнення російського флоту. Це було невід'ємною частиною його зовнішньополітичної стратегії, оскільки для успішної участі в численних війнах і боротьбі за території імперія потребувала потужного морського флоту. Створення суднобудівних заводів та інших промислових підприємств вимагало величезних капіталовкладень, і саме тут Петро I вдало поєднав економічні реформи з фіскальними заходами. Для цього він започаткував нові податки, мита та тарифи, що дозволило забезпечити належне фінансування цих проектів.

Для підтримки розвитку таких галузей, як суднобудування, Петро I запровадив систему прямих податків, що дозволяла здійснювати регулярні фінансові надходження до бюджету. Водночас нові галузі, що почали активно розвиватися в імперії під час його правління, потребували висококваліфікованих кадрів, інвестицій у новітні технології та постійних витрат на виробничі потужності. Тому фіскальна політика Петра I була націлена на забезпечення фінансової стабільності для розвитку таких галузей і їхнього розширення, що в кінцевому підсумку допомогло підвищити військовий потенціал імперії.²

Ці реформи, без сумніву, мали далекосяжні наслідки для економічної та політичної ситуації в імперію. Вони дозволили стабілізувати економіку і зробити її більш гнучкою та готовою до різноманітних викликів. Реформи, здійснені Петром I, стали важливим етапом в історії імперії, і їхній вплив відчувається навіть сьогодні, коли імперія продовжує адаптувати свою економічну і фіскальну політику до сучасних умов.

¹ Кравченко В. П. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії. Київ: Критика, 2011. 464 с.

² Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. С.26.

Зміцнення центральної влади

Централізація влади за Петра I була не лише політичною, а й економічною. До початку його правління імперія мала децентралізовану політичну структуру, з великою часткою влади у місцевих дворян та православної церкви. Петро прагнув зміцнити свою авторитет і зменшити вплив шляхти, створивши більш централізовану державу, яка б знаходилася під прямим контролем імператора. Ця політична централізація сприяла фіскальній централізації, яка була необхідною для реформ Петра.

Одним із ключових аспектів зміцнення центральної влади Петром I було його перерозподілення адміністративного апарату імперії. Створивши нові урядові установи, такі як Колегії (урядові департаменти), Петро збільшив контроль держави над економічною діяльністю, що включала оподаткування, торгівлю та промисловість. Це дозволило державі впроваджувати більш ефективні фіскальні політики та забезпечити стабільність збору податків.

Крім того, створення Петром I Табелі про ранги (1722) забезпечило нову соціальну структуру, в якій індивіди могли підніматися по службі на основі заслуг, а не шляхетного походження. Ця система допомогла зменшити вплив аристократії і забезпечила більший контроль центральної влади над дворянством. Оскільки дворяни тепер залежали від призначень держави, Петро зміг здобути більше лояльності від еліти, що в свою чергу сприяло фінансовій стабільності, необхідній для підтримки його військових і економічних амбіцій.

¹

Фіскальні реформи Петра I, безумовно, стали важливим етапом у розвитку Росії та мали величезний вплив на формування її економічної структури. Вони стали основою для створення більш централізованої та ефективної фінансової системи, яка дозволяла Російській імперії продовжувати активне військове розширення, розвивати нові промислові галузі та здійснювати амбітні політичні проекти. Однак, попри безсумнівні досягнення,

¹ Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С.33.

ці реформи спричинили низку економічних та соціальних проблем, що вплинули на майбутній розвиток країни.

Одним із найбільш значущих аспектів спадщини фіскальної політики Петра I є створення основ для подальшого розширення фінансової системи Росії. Введення нового податкового апарату та реорганізація бюджетної політики дозволили державі стабільно отримувати доходи, необхідні для підтримки величезної армії, розширення флоту та здійснення інших важливих державних проектів. Центральний уряд тепер мав контроль над фінансами на всіх рівнях, що забезпечувало потік коштів, необхідних для виконання завдань, поставлених перед імперією. Проте, варто зазначити, що такий підхід мав і свої негативні сторони.

Перш за все, важке податкове навантаження на населення, особливо на селянство, стало однією з основних причин соціальної напруги в країні. Введення податків, таких як подушний податок, сильно обтяжувало малозабезпечені верстви населення, які не мали достатньо ресурсів для їх сплати. Це призвело до зростання протестів, невдоволення та соціальних хвилювань серед тих, хто найбільше постраждав від нових фіскальних заходів. Зокрема, селянство, яке було основним джерелом доходу для держави, відчувало значний тиск на своє життя та добробут, оскільки постійно збільшувались податки і вимоги від держави. Водночас, впроваджена централізована система контролю над економікою, хоч і забезпечувала стабільність державних фінансів, часто ставала занадто громіздкою, неефективною і схильною до корупції.¹

Дослідження, проведені істориками підкреслюють, що фіскальна політика Петра I була вирішальним фактором у перетворенні імперії на потужну європейську державу. Однак це досягнення було здійснено за величезну ціну. З одного боку, країна змогла реалізувати свої амбіції, досягти стратегічних цілей і зміцнити своє місце на міжнародній арені. З іншого боку, це призвело до значних соціальних наслідків: зростання соціальної нерівності, неефективність

¹ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 30-40

державного апарату і значний фінансовий тягар для тих, хто вже перебував у складному економічному становищі.

Система бюрократії, створена під час правління Петра I, хоча і дозволяла забезпечити централізований контроль за економікою, виявилася надто складною і схильною до корупційних зловживань. Бюрократична система стала основним механізмом управління, але через її неефективність реалізація реформ часто стикалася з труднощами. Тому хоча імперія й досягла значних політичних і економічних успіхів, багато з цих успіхів було сплачено високою ціною, як для економіки, так і для соціального клімату в країні.

Оцінка ефективності фіксальної реформи можлива і може бути проведена з різних точок зору, беручи до уваги її вплив на економіку, соціальні процеси, політичну стабільність та інші аспекти. Ось кілька ключових моментів:

➤ Економічне зростання: фінансова реформа сприяла економічному зростанню російської імперії, забезпечивши стабільність фінансової системи і зростання фінансового обороту. Це стимулювало розвиток торгівлі, промисловості та інфраструктури.¹

1. Модернізація економіки: реформи, проведені Петром I, сприяли модернізації економіки та підвищенню її конкурентоспроможності. Зростання промислового виробництва і розвиток нових галузей економіки сприяли підвищенню рівня життя населення.

➤ Політична стабільність: фінансова реформа допомогла зміцнити владу Петра I та стабілізувати політичну ситуацію в країні. Економічне зростання і фінансова стабільність допомагають захистити державу від зовнішніх загроз і внутрішніх конфліктів.

➤ Соціальні зміни: грошова реформа вплинула на соціальну структуру імперії, надавши нові можливості людям з різних соціальних верств. Але вона також може супроводжуватися соціальними перетвореннями і нерівністю.

¹ Котляр М. Ф. – «Грошовий обіг і фінансові системи в Україні» (2002) С. 120.

➤ Міжнародний вплив: успіх фінансових реформ Петра I зміцнив позиції імперії на міжнародній арені, перетворивши її в економічного і політичного гравця світового рівня.¹

У загальному контексті фінансові реформи Петра I можна оцінити як успішні, оскільки вони сприяли стабілізації економіки, модернізації народного господарства і зміцненню влади імператора. Однак важливо зазначити, що вплив реформ можуть оцінювати різні люди та групи, які займають різні посади

2

В епоху фінансової реформи Петра I існувало кілька альтернативних теорій та підходів до реформування фінансової системи, які обговорювались або використовувались у всьому світі. Ось деякі з них:

- Теорія металевих грошей: ця теорія припускає, що цінність грошей повинна забезпечуватися цінністю металу, з якого вони виготовлені. У контексті фінансової реформи Петра I це може означати створення основи металевих стандартів, згідно з якими вартість грошей залежить від вартості металу.

Основні принципи теорії металевих грошей:

- внутрішня цінність: гроші мають внутрішню цінність, яка визначається вартістю металу, з якого вони виготовлені. Наприклад, вартість золотої монети відповідає кількості золота, яке в ній міститься.

- стабільність і довіра: металеві гроші гарантують стабільність грошової системи, оскільки вартість металів в цілому стабільна і визнається на міжнародному рівні. Це підвищує довіру до грошової системи як у внутрішній, так і в міжнародній торгівлі.

- захист від інфляції: металеві гроші обмежують здатність уряду випускати надмірну кількість грошей, що може призвести до інфляції. Кількість металевих грошей обмежена запасами металу, що забезпечує контроль над

¹ Смолій В. А., Гуржій О. І. – "Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст." (1993). С. 130-133.

² Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Темпора, 2010. 464 с.

грошовою

масою.

- фінансова теорія: згідно з цією теорією, гроші можуть генеруватися за допомогою маржинальних операцій та банківських операцій. Це відрізняється від металевого стандарту, оскільки вартість грошей визначається не лише їх металевою основою, а й рівнем кредитування.

Основні принципи теорії грошового фінансування:

- маржинальна торгівля: фінансова теорія визнає можливість створення грошей за допомогою маржинальної торгівлі, що означає, що банки можуть позичати більше грошей, ніж розміщувати депозити, залежно від рівня резервування, встановленого регуляторами.

- банківська справа: Банки можуть заробляти гроші, видаючи кредити клієнтам. Коли банк надає кредит, він створює новий депозит, який у певному сенсі є новими грошима в обігу.

- управління грошовою масою: одним із ключових аспектів фінансової теорії є те, що регулятори, такі як центральні банки, регулюють рівень резервів, які банки повинні підтримувати, а також рівень резервів, які банки повинні підтримувати.~

Відмінності від металевих стандартів:

- основа грошей: у фінансовій теорії гроші не обов'язково прив'язані до металевої основи, вони можуть бути створені за допомогою позик. Виходячи з металевої основи, гроші мають реальну цінність, яка визначається металевою основою.

- механізм генерування грошей: замість обігу нових монет, таких як металевий стандарт, фінансова теорія дозволяє банкам генерувати гроші шляхом кредитування та маніпулювання маржею.¹

- стабільність фінансової системи: фінансова теорія може посилити нестабільність фінансової системи, оскільки вона може підвищити гнучкість у генеруванні грошей та сприяти інфляції. При металевому стандарті грошова

¹ Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. Київ: Темпора, 2010. 464 с.

система може бути більш стабільною, оскільки вона заснована на реальних ресурсах.¹

- фінансова теорія грошей: ці теорії визнають роль державного бюджету та фінансової політики у формуванні фінансової системи. Вони можуть включати в себе різні методи оподаткування для регулювання руху грошових коштів і розподілу бюджетних коштів.

Основні принципи грошово-фінансової теорії:

- Роль державного бюджету: фінансова теорія вважає, що державний бюджет відіграє важливу роль у формуванні фінансової системи. Державний бюджет визначає обсяг доходів і витрат в державі, який впливає на грошову масу і загальну економічну ситуацію.

- Фінансова політика: ця теорія визнає важливість фінансової політики в регулюванні економіки шляхом зміни податкових ставок, контролю витрат та інших інструментів. Податки та витрати спрямовані на досягнення макроекономічних цілей, таких як стабільність цін, повна зайнятість та економічне зростання.

- Методи оподаткування: фінансова теорія грошей розглядає різні методи оподаткування, такі як прямі та непрямі податки, податок на прибуток, акцизний податок та податок на майно. Ці податки можуть бути використані для регулювання кількості грошей в обігу та розподілу бюджетних ресурсів.

- Бюджетний розподіл: фінансова теорія також фокусується на тому, як розподіляти бюджетні кошти на реалізацію соціальних програм, інфраструктурних проектів, освіти, охорони здоров'я, оборони та інших секторів, які можуть вплинути на рівень витрат і загальний стан економіки.

- Теорія вивільнення грошей: ця теорія стверджує, що цінність грошей визначається їх призначенням, тобто кількістю грошових одиниць в обігу.

Зі збільшенням суми в системі вартість зменшується зі збільшенням загальної суми в обігу. Це може призвести до інфляції, коли збільшення грошової маси призводить до зростання цін на товари та послуги.

¹ Котляр М. Ф. "Грошовий обіг і фінансові системи в Україні" (2002). С. 16-17.

І навпаки, коли кількість грошей у системі зменшується, вони стають більш цінними, оскільки кількість грошей в обігу зменшується. Це може призвести до дефляції, коли скорочення грошової маси призводить до зниження цін на товари та послуги.¹

Таким чином, теорія вивільнення грошей підкреслює важливість балансу між кількістю грошей у системі та їх вартістю для досягнення економічної стабільності. Фіскальна політика Петра I стала важливою складовою трансформації імперії в потужну європейську імперію, однак це не відбулося без серйозних економічних і соціальних витрат. Спадщина його реформ полягала не тільки в створенні сильної держави, а й у наявності проблем, які тяглися багато років і навіть століть після його смерті. Важкі податкові навантаження, централізований контроль та адміністративні труднощі стали тим, що імперія успадкувала від правління Петра I, і ці проблеми довго залишались у центрі уваги для наступних урядів і реформаторів.²

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 53-55.

² Котляр М. Ф. «Грошовий обіг і фінансові системи в Україні». С. 80-110

РОЗДІЛ 2 . ФІКСАЛЬНА ПОЛІТИКА ПЕТРА І ТА ЇЇ ВПЛИВ НА УКРАЇНСЬКІ ЗЕМЛІ

2.1 Податкова система до реформ Петра І (які податки існували, хто їх сплачував).

Фіскальна політика українських земель до реформ Петра І є важливим аспектом розвитку державних та економічних інститутів на території України. Протягом різних історичних періодів податкові системи змінювались, відображаючи соціальні, політичні та економічні трансформації в країні. За століття еволюціонували як структура податків, так і механізми їх збору та система податкових зобов'язань, що часто використовувались для зміцнення центральної влади та забезпечення потреб держави. Важливу роль у формуванні податкової політики відігравала політична ситуація, яка змінювалась залежно від того, чи знаходились українські землі під владою Київської Русі, Великого князівства Литовського, Речі Посполитої, Московії або, зрештою, після Переяславської ради, під Московським царством.¹

1. Податки в Київській Русі

У період Київської Русі (IX–XIII ст.) податкова система здебільшого базувалась на натуральних зборах і данині, яку сплачували підкорені народи та землі, що знаходились під контролем київських князів. Основою цієї системи було полюддя - обов'язковий збір з підлеглих племен. Князі здійснювали об'їзд своїх володінь, збираючи натуральні податки у вигляді зерна, худоби, меду та інших сільськогосподарських продуктів. Ці кошти використовувались як для потреб князівства, так і для утримання дружини, яка слугувала військовою опорою правителя.²

¹ Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 37.

² Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 40.

Деякі дослідники вважають, що в епоху Київської Русі існували спроби запровадити перші форми оподаткування, які мали на меті не тільки збір природних ресурсів, але й певну економічну організацію на підвладних землях. Важливими для економіки також були торгові збори, які стягувались з купців та ремісників, що проходили через території Київської Русі. Однак більшість податків мали характер надзвичайних зборів, що залежали від ситуації в державі.

2. Податкові реформи в період Великого князівства Литовського та Речі Посполитої

Після монгольської навали та розпаду Київської Русі українські землі увійшли до складу Великого князівства Литовського, а пізніше – до Речі Посполитої. У цей період податкова система зазнала змін, оскільки нові держави, що контролювали українські землі, вимагали від населення регулярних грошових платежів, метою яких було наповнення казни для фінансування армії та державного апарату.

Оподаткування стало більш складним. Окрім полюддя та натуральних зборів, було введено такі податки, як шос – земельний податок, який сплачували поміщики залежно від розміру їхніх землеволодінь. Цей податок мав важливе значення для розвитку аграрної економіки, оскільки стосувався більшості населення – селян, що працювали на землі.

Іншим суттєвим податком був подимний податок, який стягувався з кожного домогосподарства, що мешкало на певній території. Цей податок використовувався для утримання місцевих військових підрозділів і органів влади. Варто зазначити, що подимний податок став основним джерелом фінансування місцевих органів влади, що сприяло стабілізації фінансової ситуації в ряді українських земель.¹

3. Податкова система в Гетьманщині

¹ Головка О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII-XVIII століть // Юрист України. 2011. № 2. С. 11–18.

Після визвольної війни середини XVII століття, коли на території України була утворена автономна козацька держава – Гетьманщина, податкова система знову зазнала змін. Основними податками цього періоду були:

- Подимний податок – цей податок залишався основним і стягувався з більшості населення. Збір проводився на основі кількості домогосподарств та їх майнового стану, що було необхідно для забезпечення військових підрозділів та підтримки державного управління.
- Реєстровий податок – стягувався з козаків, які були зараховані до реєстру і користувались певними пільгами. Реєстрові козаки сплачували податки відповідно до свого статусу та наданих урядом привілеїв.
- Побори – це додаткові збори, які вводились у часи війни або для фінансування специфічних проектів. Ці податки зазвичай стягувались згідно з особливими указами гетьмана або польських властей у кризові періоди.¹

4. Податкова система під контролем Московії після 1654 року

Після Переяславської ради 1654 року українські землі поступово потрапили під контроль Московії, і система оподаткування на цих територіях змінилася під впливом нової влади. Податки стали грошовими, що дозволило централізовано керувати державними фінансами. Однак одночасно зростала кількість податків і зборів.

- Подвірний податок – цей податок накладався на кожне домогосподарство. Він був особливо обтяжливим для бідних верств населення, оскільки розраховувався на основі кількості дворів та осіб, що в них проживали.²
- Подушний податок – встановлювався для чоловіків і стягувався з кожної особи на основі реєстрації населення. Його метою було фінансування армії та центрального уряду.

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 140-143.

² Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 5. С. 320.

- Поземельний податок – цей податок накладався на землю, якою користувалися селяни. Збір був важливим для утримання поміщиків та землевласників.

Податкова система українських земель до проведення реформ Петра I характеризувалася значною складністю та різноманіттям, оскільки оподаткування змінювалося в залежності від політичної ситуації та вимог держави. Ключовими етапами в еволюції податкових механізмів стали періоди до та після монгольської навали, а також часи правління Великого князівства Литовського та Речі Посполитої, не кажучи вже про період Гетьманщини. З кожним новим етапом змінювались як форми збору податків, так і принципи їхнього функціонування, однак основна мета залишалася стабільною – забезпечення потреб держави та утримання політичної стабільності.

Податкова система на українських землях, незважаючи на різні історичні етапи, суттєво впливала на соціальні групи та економічні процеси. Для селян податки становили основний елемент економічного навантаження. Збір податків через подимний та подушний податки значною мірою обмежував можливості розвитку аграрного сектору, оскільки значна частина сільськогосподарських доходів йшла на утримання державних інститутів та військових, а не на потреби самих селян. Це формувало соціальну напругу, що нерідко виливалась у численні повстання та селянські бунти, зокрема в контексті визвольної боротьби під проводом Богдана Хмельницького.¹

Натомість козаки, які володіли земельними наділами, мали певні податкові пільги, що забезпечувало їм економічну стабільність та політичну автономію. Проте ці пільги обтяжували інші соціальні групи, такі як ремісники та міщани, які не мали таких привілеїв і були змушені сплачувати високі податки, що ще більше посилювало соціальну нерівність і сприяло конфліктам між різними верствами населення.

Податкова система в Україні мала значний вплив на економічний розвиток, зокрема на аграрний сектор, який переважав на більшості

¹ Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Київ: Видавництво, 1993. С 27.

українських земель. Оскільки податки базувались на натуральних зборах, це обмежувало розвиток товарно-грошових відносин і стримувало формування ринкової економіки. Це також знижувало потенціал для інвестування в інфраструктуру, що ще більше затримувало економічний прогрес. Водночас перехід до грошових податків в Московії дозволив значно підвищити рівень централізації економічного управління, надаючи державі більший контроль за фінансовими потоками та можливість прямого впливу на економіку.¹

Московські податки, зокрема подушний і подвірний податки, зміцнювали фінансову базу центрального уряду, забезпечуючи стабільність його доходів. Проте це створювало серйозні труднощі для селян і дрібних землевласників, оскільки податковий тягар змушував їх перебувати в боргах або навіть втрачати землю через несплату податків. Це сприяло посиленню соціальної напруги та економічної нерівності серед різних верств населення.²

Інститут податків в Україні тісно пов'язаний із соціальними та політичними конфліктами, які виникали внаслідок нерівного розподілу податкового навантаження. Одним із важливих аспектів був статус реєстрових козаків, які часто користувалися податковими пільгами. Ці пільги створювали соціальну напругу між реєстровими козаками та звичайними селянами, оскільки козаки отримували земельні наділи та привілеї, що суттєво відрізняло їх від інших верств населення. Це призводило до загострення соціальних відносин і зростання напруженості між різними групами.³

Зі збільшенням податкового тягара за московської влади зростала соціальна напруга, що стало однією з основних причин численних соціальних конфліктів і повстань. Підвищення податків не лише сприяло погіршенню економічного становища широких верств населення, але й ставало фактором, який ставив під загрозу стабільність місцевої влади. В результаті зростання

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. С. 169.

² Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 151.

³ Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 5. С. 320.

податкового навантаження часто виникали нові спалахи протестів, що відображало глибоке незадоволення серед населення.¹

Податкова система українських земель до реформ Петра I була складною та багатогранною, що зумовлювалося впливом різних державних структур на її еволюцію. Хоча форма і розмір податків змінювались в залежності від історичних періодів, їх основна мета залишалась незмінною - забезпечення стабільності централізованої влади та її функціонування.

Протягом століть, починаючи з Київської Русі до реформ Петра I, система податків зазнала значних трансформацій. Запровадження грошових податків, зокрема подушного і подвірного, стало важливим етапом у розвитку економічної структури та соціальної організації. Це зміцнило центральну владу, однак водночас створило нові проблеми для селян та міщан, які були змушені нести податковий тягар. Таким чином, податкова система стала одним з ключових чинників, які впливали на політичну ситуацію та розвиток українських земель, що мало глибокі наслідки для їх подальшої еволюції.

2.2 Фінансові реформи Петра I

Фінансова політика Петра I, що реалізовувалася в умовах зміцнення авторитарного централізованого управління, відіграла ключову роль у процесах інтеграції українських земель до складу імперії на початку XVIII століття. Впровадження нових економічних та податкових реформ, спрямованих на забезпечення стабільності та фінансування постійних військових кампаній, стало важливою складовою частиною політики Петра I. Водночас, ці реформи мали значний вплив на соціально-економічну ситуацію в Україні, змінюючи традиційні структури влади та економічні зв'язки, що існували на її території.

Незважаючи на зростання державних доходів і централізацію управління, фінансова політика Петра I призвела до серйозних наслідків для українського населення, зокрема, до підвищення податкового тиску, введення нових економічних обмежень і монополій, що значно ускладнили економічне

¹ Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Київ: Видавництво, 1993. С. 111.

становище місцевих жителів. Ці зміни стали каталізатором для зростання соціального невдоволення, протестів та навіть спроб уникнути нових зобов'язань. Водночас вони сприяли втраті залишків автономії українських¹ земель і їх подальшій інтеграції у державний механізм імперії, що визначало подальший курс розвитку регіону.²

Одним із ключових інструментів фінансової реорганізації стало впровадження подушного податку (1718-1724), який замінив стару систему «подворного» та «грошового» обкладання. Це нововведення передбачало обкладання податком не домогосподарств чи маєтків, а кожного окремого чоловіка, який не належав до вищих верств населення. Суть полягала в стягненні однакової суми податку з кожної «душі чоловічої статі» (тобто з усього населення чоловічої статі, здатного до праці), незалежно від його соціального статусу чи економічного становища.³

Для реалізації цієї системи було здійснено масштабний перепис населення, що дозволив централізованій владі не тільки збільшити надходження до скарбниці, а й посилити адміністративний контроль над українськими землями. Проте цей податок був сприйнятий українським населенням як грубе порушення традиційних прав і свобод, особливо серед козацтва та селянства, які раніше користувалися певними пільгами. Відтак, подушний податок спричинив значне невдоволення, зумовивши численні випадки ухилення, саботажу та втечі селян у степові або прикордонні райони, менш контрольовані з боку імперської адміністрації.⁴

Окрім подушного податку, уряд Петра I активно впроваджував додаткові збори, що були спрямовані на утримання армії, яка постійно вела бойові дії – спочатку у Великій Північній війні (1700-1721), а згодом у низці інших

¹ Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 115.

² Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 115.

³ Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 217.

⁴ Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / On Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine Київ: Критика, 2006. 581 с.

конфліктів. Українське населення фактично змушували фінансувати розміщення російських військових підрозділів на своїй території: забезпечувати їх продовольством, транспортом, житлом, фуражем, одягом тощо. Така політика, насправді, дорівнювала натуральному податку і лягала важким тягарем на плечі місцевої громади, яка до того ж страждала від реквізицій і безконтрольних зловживань з боку військових командирів¹

Не менш важливим аспектом стало введення державних монополій на стратегічно важливі товари, такі як сіль, алкоголь та тютюн. За задумом уряду, монополії дозволяли контролювати обіг прибуткових товарів і централізовано збагачувати державну казну. Однак на практиці це означало значне зростання цін на базові продукти, обмеження приватної ініціативи та занепад місцевої торгівлі. Українські підприємці та ремісники втрачали можливості вільного збуту, а прості громадяни змушені були купувати товари за завищеними цінами, що ще більше погіршувало економічну ситуацію.

Фінансова політика Петра I не лише змінювала фіскальні підходи, але й глибоко трансформувала соціально-економічний ландшафт українських земель. По-перше, посилення податкового тиску призвело до згортання місцевого виробництва: ремісники й торговці не могли конкурувати з державною монополією, а селяни – витримати натиск податків і повинностей. Економіка, яка ще в XVII столітті демонструвала певне зростання, у першій чверті XVIII століття пережила серйозний спад. У низці районів було зафіксовано скорочення господарської активності, зниження врожайності та збільшення кількості занедбаних господарств.²

По-друге, фінансові нововведення викликали серйозне соціальне невдоволення. У документах того часу неодноразово згадуються випадки бунтів, масових протестів, звернень до гетьмана зі скаргами на беззаконня царських чиновників. Зростала кількість втеч – селяни залишали свої господарства, переселялися на південь, у Запоріжжя або Слобожанщину, де

¹ Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 512 с. С. 189-195.

² Гуржій О. І. До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина XVII ст.) // Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. 168.

контроль з боку московської адміністрації був менш жорстким. Це стало серйозним викликом для царської влади, яка змушена була запроваджувати каральні експедиції проти «втікачів» та вводити додаткові механізми контролю.

Третім і, мабуть, найбільш стратегічним наслідком фінансових реформ Петра I стало поступове обмеження автономії українських земель. У контексті фінансової політики це проявлялося у все глибшому проникненні російських чиновників в управлінські структури Гетьманщини, підпорядкуванні українських фінансів московським структурам, а також у запровадженні інституцій, які були покликані зменшити повноваження місцевої еліти. Таким чином, фінансова реформа стала інструментом не лише збагачення держави, але й централізації управління та асиміляції підвладних територій.

Фінансові реформи Петра I не тільки змінили економічну структуру українських земель, але й значною мірою вплинули на політичну ситуацію в регіоні. Введення централізованої системи управління призвело до обмеження автономії Гетьманщини та зменшення її політичної самостійності. Кроки Петра I, спрямовані на знищення традиційних інститутів, таких як гетьманська адміністрація, а також перехід на пряму підлеглість імперії, стали частиною процесу поступового поглинання українських земель імперією. Це розчарування з приводу втрати автономії стало одним із рушіїв подальших політичних протестів і спроб зберегти українську ідентичність.¹

Перетворення, зокрема фінансові, що відбувалися в Україні під час правління Петра I, сприяли зміні соціальної структури. Більша частина земель опинилася під контролем центральної влади, що змусило значну частину української еліти, зокрема старшину, адаптуватися до нових умов. Така адаптація призвела до втрати частини культурної та соціальної незалежності, а згодом до поступової асиміляції місцевого населення з імперським.

Фінансові реформи Петра I мали також довгостроковий економічний вплив, який не обмежувався лише початком XVIII століття. Зростання

¹ Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 180.

податкового навантаження стало причиною систематичного занепаду сільського господарства, яке було основним джерелом доходу для українського населення. З часом це призвело до поглиблення економічної нерівності та соціальних розбіжностей між різними верствами населення.¹

Оскільки українські землі під час правління Петра I стали не просто частиною імперії, але й важливим стратегічним ресурсом для її політичних і військових амбіцій, вони почали відігравати ключову роль у забезпеченні імперських інтересів. За допомогою реформ Петра I Україна стала важливим елементом у новій фінансовій і військовій політиці Росії, що в подальшому мало значний вплив на її внутрішнє та зовнішнє становище.²

Фінансова політика Петра I на українських землях, без сумніву, була продиктована потребами імперії в мобілізації ресурсів для реформ і воєн. Проте ці реформи не враховували специфіку українського суспільства, його традиції, структуру господарства та автономні політико-правові інституції. Подушний податок, військові збори, монополії й інші нововведення не лише підірвали місцеву економіку, але й спричинили масове невдоволення та ослаблення соціальної стабільності. У довгостроковій перспективі це призвело до зростання централізації та підпорядкування українських земель загальноімперській системі управління, що стало початком нового етапу в історії української державності – етапу втрати автономії в обмін на участь у спільному, але чужому для багатьох українців, державному проекті.³

2.3 Економічні наслідки для українських земель

Економічні зміни на українських землях, були відображенням не тільки соціально-політичних трансформацій, але й впливу зовнішніх економічних факторів, зокрема нової фіскальної політики Московії. Цей період історії був позначений як посилення економічного контролю з боку центральної влади, так

¹ Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 512 с.

² Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 66.

³ Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ: Либідь, 1995. 610 с.

і гострими реакціями населення на нові податкові та економічні реформи. Відмова від традиційних форм господарювання, впровадження нових податків, обмеження економічної свободи стали основними причинами значних економічних потрясінь.¹

Це не тільки порушувало стабільність економічних зв'язків, але й призводило до активних протестних рухів серед різних верств населення, що прагнули зберегти свою автономію та економічну незалежність. Водночас, зростання податкового тиску й жорстка економічна політика стали перешкодою для розвитку внутрішньої торгівлі та міжнародних економічних зв'язків, які раніше мали важливе значення для економічного добробуту українських земель. Зростання соціальної напруги, масові селянські повстання і, зрештою, економічна деградація були прямим наслідком такої політики.

Дослідження економічних наслідків цієї ситуації дає змогу зрозуміти не лише масштаби економічної кризи на українських землях, але й визначити ключові фактори, що сприяли зміні соціально-економічного ландшафту того часу. Вивчення економічних наслідків зростання податкового тиску, селянських протестів та змін в торгівлі є важливим для розуміння глибинних процесів, які відбувалися в українському суспільстві в період, коли країна перебувала під чужим політичним та економічним впливом.

З часу входження Лівобережної України до складу Московського царства, відбулося поступове впровадження московської податкової системи. Важливою віхою стала податкова реформа Петра I, що торкнулася й українських територій. Уряди почали вимагати звітності в грошовій формі, що було нетипово для традиційного господарського укладу українського селянства, зорієнтованого переважно на натуральне господарство.

Зокрема, зростання податків на Лівобережжі супроводжувалося введенням подушного податку у 1718-1724 роках, який, за словами історика В. Щербака, став «руйнівним тягарем для більшості господарств Гетьманщини».

¹ Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. С. 93.

У свою чергу, українські джерела засвідчують численні випадки надмірного оподаткування не лише селян, а й міщан, козаків і навіть духівництва. Як зазначає український дослідник С. Павленко, «кожна нова ревізія перетворювалася на інструмент податкового насильства».¹

Одним із важливих етапів в історії податкової системи на українських землях стало запровадження подушного податку та інших форм оподаткування, що суттєво змінили економічну ситуацію в регіоні. Московське царство, зокрема за Петра I, впровадило систему, що передбачала податкові стягнення з кожного жителя, включаючи жінок і дітей. Податки стягувалися як із селян, так і з міщан і навіть з духовенства. Система централізованих податків, яка була чужою для українських традицій, породила численні соціальні конфлікти. Це призвело до величезного економічного тиску на селян, які вже й без того жили в умовах феодальної залежності².

Селяни, які становили основну частину населення України, стали об'єктом численних податкових стягнень, які не мали нічого спільного з традиційними обов'язками, що існували в період до московського владарювання. Податки, які сплачувалися в грошовій та натуральній формах, стали непосильними для більшості сільського населення. Із введенням нових податків не тільки зростало навантаження на селян, але й обмежувалися їхні права на самостійне ведення господарства. Як зазначав історик С. Павленко, «система оподаткування не була адаптована до реальних умов життя селянства, що призводило до бідності і голоду в багатьох регіонах»

Однією з найбільш руйнівних для селян була система натуральних податків, яка включала різноманітні збори з хліба, худоби, дерева тощо. Це призводило до того, що селяни змушені були віддавати частину своїх товарів державі, що позбавляло їх можливості збільшити виробництво чи покращити

¹ Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. / В. О. Щербак. Київ: Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. С. 32-37.

² Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 209 с.

умови життя. Крім того, ці податки часто збільшувалися під час економічних криз, що ставало ще більш непосильним для населення.

Від самого початку перебування українських земель під московським контролем, уряд імперії поступово збільшував податкові ставки. Вже в середині XVII століття з'являються нові види податків, які замінили попередні збори, створюючи більшу фінансову залежність від центральної влади. Під час правління Петра I на території Лівобережної України було введено подушне оподаткування, яке передбачало стягнення з кожної особи, незалежно від її статі чи віку. Цей вид податку, на відміну від попередніх форм натурального збору, призвів до значних соціальних напружень і навіть виступів серед населення.

Зростання податкового тиску не лише спричинило економічну кризу в українському селі, а й вплинуло на соціальну структуру. Селяни ставали все більше залежними від влади, а середні верстви, які раніше мали певний економічний і соціальний статус, поступово потрапляли під повний контроль влади, що змінювало їхній спосіб життя. Це призвело до загальної знецінення місцевих економічних зв'язків і їх інтеграції у більш централізовану економічну систему, орієнтовану на інтереси Москви.¹

Петровська реформа з податкового тиску на українські землі була частиною більш широкої стратегії Московії щодо розвитку своєї економічної бази. Система податків була орієнтована на забезпечення фінансової стабільності царської адміністрації, а зібрані кошти часто використовувалися для підтримки військових кампаній і зовнішньої експансії, що в свою чергу погіршувало становище українських селян, які ставали жертвами цього політичного та економічного механізму².

Податкове навантаження було одним із засобів політичної асиміляції українських земель, оскільки через нього Москва намагалася ліквідувати традиційні форми господарювання, а також стати єдиним фінансовим центром

¹ Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. // Київські історичні студії. 2017. № 2. С. 32

² Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. 352 с.

на території України. Чим більше тиску зазнавали місцеві верстви, тим більше вони були змушені поступатися традиційним формам автономії та культурної ідентичності.

Селянські протести

Селянські протести на українських землях стали важливим проявом економічного пригнічення, яке виникло внаслідок зростання податкового тиску, посилення феодалної залежності та впровадження нових форм оподаткування. У відповідь на такі труднощі, селяни, які були основними носіями виробничої сили, часто вдавалися до протестів, спрямованих як проти безпосередніх податкових вимог, так і проти загального становища в межах феодалної системи.

Посилення податкового тиску закономірно викликало опір з боку населення. Наймасовішими були виступи на Слобожанщині, де селяни категорично відмовлялися платити нові податки. Особливо відомим став повстанський рух на чолі з отаманом Семеном Палієм. Його дії мали не лише антимосковський, а й чіткий антифіскальний характер. Як зазначав австрійський посол у Варшаві Ернст Ратман у своєму донесенні 1702 року: «піддані козацьких земель бунтують не через віру, а через непомірні збори, які накладає на них царська влада».¹

Інші виступи – менш масштабні, але регулярні – фіксувалися в Полтавському, Лубенському та Ніжинському полках. Селяни і козаки зверталися до старшини з проханням посприяти у скасуванні непосильних податків, а подекуди – вдавалися до втеч, зокрема на землі Османської імперії або Польщі.

Однією з найбільших форм опору були селянські бунти, які вибухали по всій Україні, починаючи з XVII століття і продовжуючи до XVIII століття. Одним з найбільш відомих протестів був Коліївщина 1768 року, хоча цей бунт відбувався вже після періоду Петра I, але він є чудовим прикладом того, як економічне пригнічення і податкові репресії могли призвести до масового

¹ Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. // Київські історичні студії. 2017. № 2. С. 32-37.

протесту. У цей час, коли в українських селах посилювався податковий тиск, селяни організовували збройні повстання, які мали на меті не лише скасування податків, але й звільнення від феодальної залежності.

Протести та бунти значною мірою були наслідком введення подушного податку, який накладав на кожну особу певну грошову суму, незалежно від того, чи мала родина земельну ділянку. Водночас, податки на землю, хутір, худобу й інші природні ресурси додатково обтяжували селянські господарства. Селяни, за словами історика В. Щербака, змушені були «віддавати значну частину своїх доходів державі, залишаючи себе без мінімальних засобів до існування». Відповідно, протестувальники були вкрай незадоволені такою ситуацією і готові були боротися за свої економічні та соціальні права.

Причини протестів:¹

1. Економічне пригнічення. Основною причиною селянських протестів був надмірний податковий тиск, що обмежував можливості селян для нормального ведення господарства. В умовах аграрного суспільства, де переважала натуральна економіка, грошові податки ставали величезним тягарем. Багато селян не мали змоги сплатити податки, що призводило до виникнення економічних криз і порушення стабільності в сільському господарстві.

2. Феодальна залежність. Селяни, що стали об'єктами податкового тиску, все більше усвідомлювали свою залежність від великих землевласників та державної влади. Цей стан дав додаткові підстави для протестів, оскільки селяни не могли подолати обтяжливі умови існування і почували себе соціально і економічно пригніченими.

3. Нерівність між станами. Вищі стани, зокрема дворянство, не зазнавали таких податкових труднощів. Це призводило до відчуття глибокої соціальної нерівності та несправедливості серед селян.

Види протестів:

¹ Шевченко О. В. Нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.) / О. В. Шевченко Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна Харків: 2024. 425 с.

1. Збройні повстання. Селянські бунти часто мали форму збройних виступів. Наприклад, під час Коліївщини, селянські загони виступили проти польської влади, але їх вимоги щодо економічної свободи були також спрямовані проти підвищеного податкового тиску. Подібні бунти мали місце і до цього періоду, коли селяни виступали проти обмежень на право обробляти землю та грабіжницьких податків.

2. Економічний саботаж. Іноді селяни не вдавались до насильства, а просто відмовлялися виконувати податкові зобов'язання. Вони обмежували постачання продуктів до державної скарбниці, таким чином намагаючись показати свою незадоволеність існуючим порядком.

3. Економічні блокади. На деяких територіях селяни намагалися здійснювати економічні блокади, перекриваючи транспортні шляхи та обмежуючи рух товарів, що заважало ефективно збирати податки.

У відповідь на селянські бунти та протести, уряди часто застосовували жорсткі заходи, включаючи силові розгони, депортацію, фізичні покарання та посилення контролю. Водночас, для посилення збору податків влада використовувала так звану ревізію як інструмент для контролю над селянами, що, на думку С. Павленка, «завжди перетворювалося на інструмент податкового насильства».¹

Таким чином, селянські протести в Україні, як відповідь на економічне пригнічення, стали важливим етапом боротьби за збереження власних прав і благополуччя. Вони відображали не тільки недоліки податкової системи того часу, але й глибокі соціальні та економічні проблеми, які тягли за собою перманентну напругу в суспільстві.

Вплив на торгівлю:

Зміна економічної політики з боку московської адміністрації, орієнтованої на централізацію ресурсів у Петербурзі, призвела до звуження торгівельної активності українських земель. Було введено обмеження на

¹ Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. 352 с.

зовнішню торгівлю, особливо з Польщею та Османською імперією. Торгові шляхи контролювалися військовими постами, а для експорту товарів вимагалися численні дозволи.

Як відзначає українські економісти, «економічна політика Петербурга розглядала українські землі радше як джерело сировини та податкових надходжень, ніж як рівноправного партнера у торгівлі».¹

Особливого удару зазнала торгівля сіллю, тютюном та вином – галузями, які приносили суттєві прибутки місцевому населенню. Іноземні спостерігачі зауважували, що українські купці «втрачають бажання їздити на ярмарки до Молдови чи Волощини через нові царські укази».

Податковий тиск, особливо в період після входження Лівобережної України до складу Московії та введення подушного податку в період реформ Петра I, мав суттєвий вплив не тільки на внутрішнє господарство українських земель, але й на розвиток торгівлі та економічних зв'язків з іншими регіонами.

Одним із головних наслідків зростання податкового тиску стало значне скорочення фінансових можливостей селян та місцевих торговців. В умовах підвищеного податкового навантаження селяни та міщани не мали змоги зберігати необхідні ресурси для торгівлі, що безпосередньо позначилося на обсягах обміну товарами між містами та селами.

➤ Зменшення виробництва товарів: податковий тиск на селян та ремісників значно знижував їх здатність до виробництва товарів, оскільки значну частину прибутку вони змушені були віддавати на сплату податків. Це призводило до зменшення обсягів товарів, які могли б йти на внутрішній ринок, і як наслідок – до зниження рівня розвитку внутрішньої торгівлі.

➤ Обмеження грошового обігу: введення подушного податку також означало перехід до грошових виплат, що порушувало традиційний натуральний обмін. Якщо раніше в селянському господарстві товарний обмін здійснювався через натуральний обмін (зерно, худоба, ремеслені вироби), то

¹ Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. // Київські історичні студії. 2017. № 2. С. 32-37.

введення податку в грошовій формі вимагало від населення накопичувати гроші, що ставало надзвичайно важким завданням в умовах економічної кризи.

Податкові зміни також вплинули на зовнішню торгівлю українських земель. Важливим аспектом є те, що на момент підвищеного податкового тиску Україна була важливим торговим партнером для різних держав, зокрема Польщі, Туреччини, Криму та Московії. Однак внутрішня економічна напруга, що виникла через оподаткування, призвела до таких наслідків:

- Зниження конкурентоспроможності товарів: у той час як інші країни, як Польща або Московія, значною мірою підтримували свої торгові зв'язки за рахунок розвитку економіки і зменшення податкових обмежень для підприємців, Україна перебувала під гнітом податкових вимог. Це призводило до того, що українські продукти, зокрема сільське господарство, зерно, і худоба, стали менш конкурентоспроможними на міжнародних ринках.¹

- Зміни в торгових маршрутах: через високі податки та економічні труднощі, багато торгових шляхів стали менш ефективними. Зокрема, українські землі стали менш привабливими для торгівлі через річкові шляхи, які зазнали занепаду через економічні проблеми та відсутність необхідних інвестицій. Це могло спричинити зменшення торгових маршрутів між Україною та іншими державами, що підривало стабільність економічних зв'язків на всій території.

- Посилення ролі контрабанди: в умовах високих податків на офіційну торгівлю, почастишали випадки контрабанди, коли торговці намагалися уникнути державних зборів, доставляючи товари через нелегальні канали. Це не тільки шкодило економіці, але й посилювало соціальну напругу, оскільки контрабанда сприяла розвитку тіньових економічних структур і гальмувала розвиток законної торгівлі.

- Торгівля з Московією: оскільки територія України увійшла до складу Московії, змінювалася і структура зовнішньої торгівлі. Московія стала основним торговим партнером, і її економічні інтереси часто суперечили

¹ Pipes, R. *The Formation of the Soviet Union*. Harvard: Harvard University Press, 1964. – 275 p.

інтересам українських землевласників. Відсутність гнучкої митної політики та необхідність сплати великого податку підривали торговельні зв'язки України з іншими державами, а також із її власними містами. Водночас, залежність від Московії обмежувала можливості для розвитку незалежних торгових зв'язків.

Вплив податкового тиску був відчутним не лише в аграрному секторі, а й в міському господарстві та ремеслах. В умовах високих податків, міські ремісники не могли розвиватися і залучати нових клієнтів. У результаті, багато ремісничих виробництв стали менш ефективними і не могли задовольняти навіть внутрішній попит, не кажучи вже про зовнішній.¹

- Скорочення попиту на продукцію ремісників. Через економічне пригнічення багато людей не мали змоги купувати продукцію місцевих ремісників, що призводило до зниження попиту на товари і, відповідно, до зменшення виробництва.

- Закриття ринків. Міста, які стали центрами торгівлі, виявилися в епіцентрі податкового гніту. Як наслідок, багато ринків стали менш привабливими для торговців, що негативно позначалося на економічному житті міст.

Загалом, зростання податкового тиску на українських землях у XVIII столітті мало катастрофічні наслідки для торгівлі та економічних зв'язків. Не лише зростання податків, але й низька ефективність митної системи та обмеження на зовнішню торгівлю, призводили до зниження обсягів економічної активності як в середині країни, так і в її зовнішньоторговельних зв'язках. Торгівля ставала менш вигідною, а внутрішня економіка переживала серйозні проблеми, що призводило до економічного застою та соціальної напруги.

Економічні наслідки централізації

Політика централізації, реалізована через фінансову систему та адміністративні інституції, призвела до структурного спотворення економіки

¹ Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. С.16.

українських земель. Відбулося витіснення дрібного й середнього товаровиробника. Водночас запровадження монополій на ключові товари (сіль, тютюн, горілка) спричинило різке зменшення доходів місцевих громад.

Як пише М. Крикун, «втрата господарської автономії означала для України не лише політичне поневолення, а й економічну деградацію в межах імперської системи»

Централізація влади, що стала основною рисою внутрішньої політики Московії, суттєво вплинула на економіку українських земель. Як тільки Лівобережна Україна потрапила під контроль Московії, економічна структура почала змінюватися через централізовані адміністративні рішення та зміни у фінансовій політиці. Вплив центральної влади на економіку проявлявся в кількох аспектах, що варто розглянути детальніше.¹

1. Уніфікація податкової системи та її наслідки для економіки

Одним із основних елементів централізації була уніфікація податкової системи, яка замінила традиційні місцеві податки та збори на загальнодержавні, що надходили до центральної казни. Поступова заміна натуральних податків на грошові, впровадження загального подушного податку в 1718-1724 роках – це лише кілька з прикладів таких змін. Як зауважують історики «перехід до єдиної централізованої податкової системи перетворив селян на основну економічну базу держави, значно збільшивши фінансове навантаження на низи»

Наслідки для економіки:

- Посилення економічного тиску на селянство. Централізовані податки призвели до того, що селяни стали більш обтяженими фінансово, зростання податкового тиску призвело до падіння рівня добробуту, що позначилося на їхньому виробництві.
- Порушення господарської автономії. Раніше місцеві громади мали більше свободи в управлінні своїми землями і податками, тоді як централізація

¹ Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. / В. О. Щербак. Київ: Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. С. 115.

повністю підпорядкувала їх централізованій владі, що зменшило економічну самостійність українських земель.¹

2. Погіршення стану сільського господарства

Централізація також мала негативний вплив на сільське господарство, оскільки зміни в адміністративному управлінні, запровадження єдиних податків і відсутність стимулів для розвитку місцевого виробництва підривають традиційне господарювання.

Незадоволеність селян. Через централізовані реформи, зокрема в податковій системі, селяни були змушені працювати не тільки на себе, але й для забезпечення потреб центральної влади. Результатом стало поступове збіднення сільських господарств, що посилювалося відсутністю стимулів для поліпшення продуктивності.

Механізм централізованого контролю за сільським господарством. Монополія на аграрне виробництво і відсутність конкуренції через жорсткі центральні настанови призводили до зниження ефективності сільського господарства. Власники земель почали застосовувати одні й ті ж методи обробітку землі, не пристосовуючи їх до місцевих умов.

3. Вплив централізації на ремесла та міське господарство

Централізація також здійснила вплив на розвиток ремесел і міського господарства. Раніше міста на українських землях мали певну автономію у регулюванні економічних питань, але з приходом Московії ремесла і торгіві практики були підпорядковані централізованим рішенням.

➤ Зниження роль місцевих ремісників. Ремісники, які раніше могли безпосередньо продавати свою продукцію на ринках, були підпорядковані державним монополіям на певні види виробництва. Зокрема, у деяких випадках це призвело до того, що вироби українських ремісників стали менш популярними в порівнянні з товарами, які поставлялися з інших регіонів.

¹ Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. / В. О. Щербак. Київ: Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. 194. С. 128.

➤ Розвиток міських центрів на основі централізованих розпоряджень. Міста, такі як Київ, Чернігів, Харків, де раніше існувала певна автономія в управлінні економікою, почали розвиватися відповідно до вимог московського уряду. Тобто, господарська діяльність була орієнтована не на місцеві потреби, а на вимоги московської влади.¹

4. Реформи земельного управління та їх вплив на економічні структури

Централізація також включала зміни в земельному управлінні, що негативно позначалося на традиційних формах землеволодіння і землекористування. Впровадження нової системи адміністративного управління на місцях, включаючи призначення на посади представників центральної влади, обмежувало вплив місцевих аристократів і традиційних владних структур на контроль за землями.

➤ Зміна статусу земельних власників. Раніше українські землевласники (козацька старшина, шляхта) мали значний вплив на економічні процеси. Однак з приходом центральної влади їхній вплив значно зменшився, і багато земель переходили під контроль московської адміністрації. Це спричинило не тільки економічну, але й соціальну напругу в українському суспільстві.

➤ Перерозподіл земель. Після введення нових адміністративних структур московського типу землі були переподілені відповідно до інтересів центральної влади. Це призводило до зменшення кількості земель, що належали місцевим власникам, і, як результат, погіршення умов для розвитку локальної економіки.²

5. Деградація місцевих економічних інститутів

Централізація також призвела до значної дефрагментації місцевих економічних інститутів. Якщо до входження в склад Московії українські землі

¹ Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 21-25.

² Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. С.356.

мали певну економічну автономію, то з переходом під контроль централізованої імперії відбулося значне послаблення місцевих органів управління.

➤ Слабкість місцевих економічних інститутів. З підвищенням ролі центральної влади місцеві економічні інститути втратили свою здатність до гнучкого реагування на зміни в економіці. Це зумовило відсутність ініціативи в управлінні економічними процесами, що стало причиною економічного застою.²

➤ Централізація кредитної системи. Більшість кредитних операцій, які раніше здійснювались на місцевому рівні, були підпорядковані централізованим органам влади, що обмежило доступ до фінансування для місцевих виробників та підприємців.

Загалом, централізація, що здійснювалася в рамках реформ Московії, мала глибокі економічні наслідки для українських земель. Заміна традиційних форм господарювання на централізовані структури, уніфікація податкової системи та земельних відносин, посилення контролю за торгівлею і ремеслами призвели до економічного спадщини для України, що в значній мірі вплинуло на її подальший розвиток.

Зростання податкового тиску, селянські протести, вплив на торгівлю та економічні зв'язки, а також економічні наслідки централізації – усі ці фактори стали важливими складовими економічної трансформації українських земель під час входження їх до складу Московії. Податкові реформи, особливо введення подушного податку, та впровадження уніфікованої централізованої економічної політики призвели до значних змін в аграрній економіці, зокрема до посилення економічного пригнічення селянства.

Селянські протести, які виникали як відповідь на податкове навантаження, стали важливими соціальними явищами, що вказують на глибоку соціальну і економічну несправедливість в умовах зміненої

² Subtelny O. *Ukraine: A History*. Toronto: University of Toronto Press, 2009. P.668.

економічної реальності. Це також супроводжувалося ослабленням традиційних місцевих економічних інститутів і поступовою втратою економічної автономії на користь централізованої влади.¹

Торгівля, ремесла та внутрішні економічні зв'язки зазнали серйозних змін. Підвищення митних бар'єрів і централізований контроль над економічними потоками обмежили можливості для розвитку місцевої економіки. Погіршення умов для селянства й обмеження місцевих інститутів також стали серйозними факторами економічного застою.

Водночас централізація управління в умовах Московії супроводжувалась новими адміністративними реформа, що сприяло посиленню фінансової експлуатації українських земель та перерозподілу економічних ресурсів на користь центральної влади. Місцеві землевласники втратили свій вплив, а земельні реформи вносили додаткові економічні труднощі для населення.

Загалом, економічні наслідки для українських земель стали результатом посиленої експлуатації ресурсів, економічної нерівності та підпорядкування інтересів місцевих громад централізованій політиці Московії. Ці зміни мали глибокий і тривалий вплив на соціально-економічний розвиток України і стали частиною її історичного шляху в умовах імперської залежності.

Отже, можна стверджувати, що економічна політика Московії в Україні призвела до значних економічних і соціальних змін, що зберігалися впродовж довгого часу і мали важливі наслідки для розвитку українського суспільства.²

¹ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 201.

² Miate, Liana. Peter the Great - World History Encyclopedia // World History Encyclopedia. – Published on 02 October 2023.

РОЗДІЛ 3. ОПІР УКРАЇНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА ФІКСАЛЬНІЙ ПОЛІТИЦІ.

3.1 Політичні виступи та протести проти податків

Політика Петра І на українських землях виявлялася в поступовому підкоренні козацької автономії та запровадженні нових податків, які значно вплинули на економічну та соціальну ситуацію в Україні. Відповідно до «Договору Переяславської угоди» 1654 року, Москва почала поступово поглинати українські землі, зокрема за рахунок впровадження власної фіскальної політики, що вимагала від населення значних фінансових витрат. Московська держава прагнула посилити контроль над територією України та збільшити доходи державної скарбниці, що призводило до накладення численних податків на населення. Зокрема, одним із основних інструментів стало введення «подушного податку», що обкладало селян, козаків і шляхту. На цьому фоні постійно виникали соціальні та політичні конфлікти, що переростали у численні повстання і протести. «Московська влада почала значно збільшувати податкові навантаження на Україну, що спонукало козаків до протестів і повстань, адже нові податки стали тяжким ярмом для населення»¹

Одним із важливих аспектів внутрішньої політики Петра І була його фіскальна політика, яка суттєво змінила економічну ситуацію в Україні. Введення нових податків і повинностей, зокрема подушного податку, значно обтяжило селянство та козацтво, що спричинило численні протести та виступи. Ці виступи не лише мали економічне підґрунтя, але й були вираженням політичного невдоволення й опору владі Москви, що намагалася зміцнити свою владу над Гетьманщиною.²

Причини протестів проти податків:
Основними причинами протестів і виступів стали:

1. Подушний податок: після приходу Петра І до влади на території Лівобережної України та Гетьманщини був введений подушний податок. Він

¹ Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 134.

² Сергійчук В. Середньовіччя і ранньомодерна доба. Київ: ПП Сергійчук М., 2011. С. 82.

мав значний вплив на всі верстви населення, оскільки кожен чоловік, незалежно від його становища, мав сплачувати податок. Це спричинило великі соціальні напруги серед селян і козаків, для яких цей податок був дуже обтяжливим.

2. Невідповідність між доходами та податковими вимогами: селяни, що працювали на землі, мали обмежені ресурси для того, щоб сплачувати такі високі податки. До того ж вони не отримували нічого взамін від центральної влади, окрім зростаючих вимог.

3. Нав'язування повинностей для козаків: козаки, які вважали себе самоврядною військовою спільнотою, повинні були постійно виконувати державні повинності для імперії, зокрема, постачати харчі, працювати на будівництві або на військових об'єктах. Це порушувало їхні традиційні права й автономію, що викликало протестні настрої серед козацтва.¹

4. Посилення залежності від Московії: поступове посилення контролю з боку Московії, нові обмеження в управлінні й адмініструванні, у тому числі й у податкових питаннях, призводили до того, що козацтво відчувало зменшення своїх прав і свобод, що й стало причиною протестів.

Процес протестів і політичних виступів можна поділити на кілька етапів, кожен з яких був спричинений змінами у фінансній політиці та соціально-економічним становищем населення.²

1) Повстання 1707 року. У 1707 році на Лівобережжі спалахнуло одне з найбільших повстань проти податків. Це було протестом проти збільшення повинностей і податкових вимог. Повстання носило локальний характер, але воно засвідчило серйозне невдоволення серед козаків та селян, які відчували себе обтяженими новими податковими реформами. Такі податки, як подушний, стали тягарем для більшості селян, а козаки почали втрачати свої права й привілеї.

2) Козацькі бунти та повстання 1708 року. Особливу увагу привернуло

¹ Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. // Київські історичні студії. 2017. № 2. С.38.

² Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. С. 260.

повстання в 1708 році, яке відбулося через невдоволення козацької старшини політикою Петра I. Важливим моментом було те, що Мазепа, хоча й намагався знайти компроміс із Москвою, підтримав виступи проти надмірних податкових вимог. Повстанці вимагали зменшення податків і повернення до старих порядків, коли козаки мали більшу автономію. «Повстання було своєрідним кроком протесту проти податкових нововведень, що підривають не лише економічну основу, а й політичний статус козаків».¹

3) Повстання під проводом старшини. Козаки також часто організовували повстання на рівні старшини проти надмірного навантаження, яке йшло безпосередньо з Московії. Вони виступали не тільки проти податків, а й проти обмеження своїх прав на управління територією та козацькою армією. Цей опір можна вважати не лише економічним, але й політичним.

Хоча більшість протестів були придушені московською армією, вони продемонстрували глибокий розрив між потребами населення та вимогами влади Московії. Повстання 1707-1708 років показали, що фіскальна політика Петра I викликала не лише економічний, а й соціальний і політичний опір серед козацтва та селянства. Цей опір став важливою складовою частиною боротьби за автономію Гетьманщини і підтвердив, що козаки не готові були миритися з централізацією влади Московії та посиленням податкових обтяжень.²

Податкові протести та політичні виступи в Україні в період правління Петра I стали гарним прикладом боротьби місцевого населення за свої права та свободи. Збільшення податкових тягарів призводило до масових протестів, які набували форми повстань та бунтів, що показували невдоволення змінами, запровадженими московським урядом. Козацтво, на яке припадала основна частина цього протестного руху, прагнуло зберегти свою автономію і традиційні права, і боротьба з податковою політикою стала важливою частиною його соціальної та політичної боротьби.

Іван Мазепа, перебуваючи на посаді гетьмана, намагався стабілізувати

¹ Голобуцький В. М. Запорозьке козацтво: історико-крізнавче дослідження / Київ : Наукова думка, 1992.

² Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. / В. О. Щербак. Київ: Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. 194. С. 21.

ситуацію на українських землях, однак він також не міг уникнути необхідності підпорядкуватися централізованій фінансовій політиці Петра І. З часом, під тиском нових податків і повинностей, що ставали дедалі жорсткішими, Мазепа вирішив підтримати шведську сторону в боротьбі проти Московії, що стало частиною більшої опозиції до московської фінансової політики. Мазепа, з одного боку, не міг повністю змінити систему податків, а з іншого – намагався збалансувати інтереси місцевого населення і московського царя.

Повстання 1707, 1708 і 1709 років мали серйозний соціальний резонанс і стали одними з найбільш виразних проявів невдоволення населення фінансовими заходами Петра І. Усі ці події показують глибокий розрив між центральною владою і місцевим населенням, яке страждало від надмірних податків та вимог від московських чиновників. Вони також свідчать про зростаюче бажання українців відновити свою автономію та обмежити чужоземне втручання в їхні справи.

Іван Мазепа протягом свого гетьманування прагнув зберегти незалежність українських земель в межах Московії. Він розумів, що для збереження автономії необхідно уникати повного підпорядкування царській владі. Проте, з огляду на політичну ситуацію в Європі і на Москву, йому доводилося балансувати між лояльністю до Московії та інтересами козацтва.¹

Мазепа усвідомлював, що зберегти автономію можна лише за умови, якщо козацтво зможе виступати з єдиною політичною програмою. Одним з основних напрямків боротьби було збереження гетьманської влади та спроби запровадити нові механізми самоврядування, які б дозволили зберегти традиції й автономію українського народу. «Мазепа, як справжній політик, не лише боронив права козацтва, але й намагався на всіх рівнях утримати баланс між різними політичними силами».

Одним із значних проявів боротьби Мазепи стала його протидія намаганням Петра І зламати систему козацької автономії. Під час

¹ Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Післямова М. Ф. Слабошпицького. Коментарі: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. 235 с.

гетьманування Мазепи Московія намагалася посилити свою владу на українських землях, що включало централізацію податкової політики, посилення військової повинності, а також інтеграцію українських територій у систему московського управління.

Однією з основних проблем стало запровадження нових податків, таких як подушний податок, що було дуже непопулярно серед козацького населення. Мазепа намагався домовитися з Москвою щодо зменшення податкових тягарів і збереження автономії Гетьманщини, але ці спроби часто натикалися на опір московських чиновників. «Мазепа завжди наголошував на важливості збереження козацьких прав та свобод, попри всі зовнішні політичні труднощі»

Під час Великої Північної війни Мазепа опинився між двома вогнями – між вимогами Петра I та намаганням зберегти політичну й військову незалежність для Гетьманщини. Його спроби провести більш незалежну політику на міжнародній арені призвели до того, що Мазепа почав розглядати можливість союзу з Карлом XII, шведським королем, у боротьбі проти імперії.¹

Мазепа здійснив стратегічний крок, обравши союз з шведами, що стало для нього своєрідною політичною грою на два фронти. Це рішення не тільки викликало протест серед частини козацької старшини, але й було піддано критиці з боку Москви, що ставило під загрозу всі намагання Мазепи досягти політичної незалежності. «Мазепа прагнув встановити автономію Гетьманщини, але його спроби були зупинені політичною та військовою силою Московії».

Крім дипломатичних маневрів, Іван Мазепа стикнувся з внутрішніми соціальними конфліктами. Козацтво виступало не лише проти зовнішніх загроз, але й через незадоволення внутрішньою політикою гетьмана. Система податків, нові повинності, що накладалися на населення, погіршення становища селян та козацької старшини – все це призводило до численних конфліктів. Селяни та козаки почали все більше організовувати протестні виступи і навіть повстання.

¹ Готвальд В. Мазепа. Київ, 1993. С. 33.

Одним із найбільших таких протестів було повстання 1707 року, яке відбулося в умовах зростаючого економічного тиску на населення, зокрема через збільшення податків і повинностей. Цей виступ, хоч і був придушений, показав, що внутрішнє невдоволення козацтва і селян могло перерости в серйозний опір владі.

Козацька боротьба за автономію під час гетьманування Івана Мазепи була багатогранною та складною. Мазепа намагався зберегти гетьманську автономію та політичну незалежність Гетьманщини, однак його зусилля часто натикаються на зовнішній тиск з боку Московії. Незважаючи на численні дипломатичні маневри та спроби знайти компроміс, внутрішній протест серед козацтва і селян був не меншим фактором у боротьбі за збереження традиційних прав і свобод. Боротьба Мазепи стала важливою частиною більш широкого руху за збереження української автономії, який з часом набув більш радикальних форм і, в кінцевому підсумку, призвів до серйозних політичних змін в Україні.¹

Козацькі повстання під час гетьманування Івана Мазепи.

Причини козацьких повстань:

Однією з основних причин козацьких повстань під час гетьманування Івана Мазепи була політика Московії, спрямована на посилення контролю над українськими землями. Під час гетьманування Мазепи козацькій старшині та селянству були нав'язані численні податки та повинності. Це значно погіршувало соціально-економічне становище козаків, що призводило до зростання незадоволення серед широких верств населення. Іншою важливою причиною протестів і повстань стала посилена централізація влади, що призводила до втрати традиційної автономії України. Зростаюча залежність від московської адміністрації, обмеження прав і свобод козацтва, а також постійне втручання в політичні справи Гетьманщини стали каталізаторами протестних настроїв серед населення. «Козаки, які втратили частину своїх прав та

¹ Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с.

привілеїв, почали активно виступати проти нововведень, вважаючи їх несправедливими та такими, що загрожують їхній соціальній і політичній незалежності».

Великі козацькі повстання

Повстання 1707 року:

Одним із найбільших повстань стало повстання 1707 року, яке стало наслідком непопулярних реформ, які здійснювала московська адміністрація, а також завищених податкових вимог. У цьому випадку місцеві козаки та селяни відчували серйозне економічне навантаження через постійне збільшення податків, розширення територіальних вимог і військову повинність, що в кінцевому підсумку сприяло збройному опору.¹

Повстання 1708 року

Ще одне велике повстання відбулося у 1708 році. Після того, як Мазепа вирішив підтримати шведського короля Карла XII у Великій Північній війні, розкол серед козацької старшини лише поглибився. Частина козацької старшини підтримала рішення Мазепи, а інша частина, особливо ті, хто був лояльний до Москви, висловлювала протест проти такого союзу. Цей внутрішній конфлікт призвів до низки сутичок і конфліктів між різними фракціями козацької верхівки, що зрештою стало причиною кількох повстань на території Лівобережної України. «Повстання 1707-1708 років були результатом глибокої соціальної та політичної кризи, що охопила козацьке середовище під час гетьманування Івана Мазепи».

Козацькі повстання в цей період були не лише реакцією на політику Московії, але й результатом внутрішніх суперечностей в середині козацької старшини. Мазепа, намагаючись зберегти гетьманську автономію, не міг задовольнити всі вимоги та очікування своїх соратників. Непорозуміння між

¹ Мицик Ю. Доба Мазепи й Палія в документах // Сіверянський літопис. 2016. № 1. С. 72-92. Бібліогр.: 5 назв.

різними фракціями козацької верхівки, а також незадоволення більш широких верств населення призводили до локальних виступів.¹

Крім того, підвищений військовий тиск з боку Московії та необхідність виконання військових обов'язків змусили багатьох козаків ставати на шлях протесту. Зокрема, збільшення вимог щодо постачання військових ресурсів, рекрутських наборів та необхідність брати участь у московських кампаніях створювали додатковий соціальний напруження, яке виливалося в повстання. Повстання, які відбулися під час гетьманування Мазепи, мали кілька важливих наслідків для подальшого розвитку українських земель. Ось деякі з них:

1. Посилення московського контролю. Повстання, що виникали через непокору Московії, призвели до ще більшого централізованого управління з боку царської влади. Після поразки шведів під Полтавою та переходу Мазепи на бік шведів, московська влада значно посилала контроль над козацтвом, що призвело до фактичної ліквідації автономії Гетьманщини.

2. Втрата довіри до гетьманської влади. Політичні маневри Мазепи, спрямовані на підтримку Швеції в боротьбі з Московією, стали основою для критики з боку як частини козацької старшини, так і широких верств населення. Це призвело до втрати довіри до гетьманської влади серед козацтва, що стало ще однією причиною невдоволення і протестів.

3. Соціально-економічні наслідки. Боротьба за збереження прав і привілеїв козацтва була одною з причин значних економічних змін. Багато земель стали обтяжені податками та військовими повинностями, що створювало великі соціальні труднощі для населення і сприяло його протестним настроям.

Фіскальна політика Петра I та її вплив на українські землі під час гетьманування Івана Мазепи стали одними з ключових чинників, що призвели до соціальних, економічних і політичних протестів серед українського населення. Впровадження численних податків і повинностей, посилення

¹ Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича. Київ: Грамота, 2008. С. 88.

центрального контролю з боку Москви, а також втручання у внутрішні справи Гетьманщини стали причинами глибокого незадоволення серед широких верств населення, особливо козаків і селян.¹

Козацькі повстання, що відбувалися під час цього періоду, стали відображенням боротьби за збереження соціальних прав, автономії і традиційних привілеїв. Попри те, що більшість цих виступів не призвела до значних політичних змін, вони мали великий вплив на розвиток національної свідомості і політичної думки в Україні. Водночас, вони стали каталізатором подальших змін у внутрішній політиці Гетьманщини, посилюючи напруженість між козацькою старшиною, місцевими адміністраціями та московським урядом.

Водночас політичний курс Івана Мазепи, його спроби зберегти незалежність Гетьманщини через дипломатичні маневри та союзи, зокрема з Швецією, не лише поглибили внутрішній розкол, але й викликали зовнішню агресію з боку Московії, що згодом призвело до катастрофічних наслідків для України. Втрата автономії, посилення соціальної і політичної нерівності, а також зростаюча залежність від Москви стали непоправними наслідками цього періоду.²

Таким чином, козацькі повстання та протести проти фіскальної політики Петра I в Україні, а також боротьба під час гетьманування Івана Мазепи, є важливим етапом в історії національної боротьби українського народу за свою свободу та самостійність. Вони показують, як соціально-економічні фактори можуть взаємодіяти з політичними процесами, змінюючи хід історії та політичну картину країни.

3.2 Фіскальна політика та автономія Гетьманщини

Формування фіскальної системи Гетьманщини є широким багатоплановим процесом, який розгортався у тісному зв'язку з еволюцією політичного статусу козацької держави, її адміністративно-територіальним устроєм і взаєминами з метрополіями, передусім Річчю Посполитою, а згодом –

¹ Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с.

² Крупицький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича. Київ: Грамота, 2008. С. 300.

Московською державою. Починаючи від доби Хмельниччини, фінансова система Гетьманщини розвивалася як елемент військово-адміністративного устрою, у межах якого економіка мала забезпечувати потреби армії, державного апарату та соціального функціонування козацького суспільства.

На ранньому етапі, особливо у період 1648-1657 рр., фіскальна політика Гетьманщини носила переважно військово-мобілізаційний характер. Основу доходів становили так звані «ординарні» збори, до яких належали податки на землю, ремесло, мито, а також натуральні поставки продуктів і амуніції для війська. Зокрема, кожна сотня або полк були зобов'язані забезпечити певну кількість продуктів, сіна, фуражу, що свідчить про домінування натуральної форми оподаткування.¹

Вже в середині XVII століття спостерігається поступовий перехід до грошових податків, особливо після укладення Зборівського¹ і Білоцерківського² договорів. Згідно з умовами цих домовленостей, Гетьманщина отримала автономію, в межах якої козацька адміністрація мала право самостійно збирати податки з «підданих», тобто селян та міщан. Основними надходженнями стали чинш, подимне, побори з ярмарків і торгів, митні збори. За даними польського історика Людвіка Кубалі, ще у 1650-х роках загальні податкові надходження в деяких полках становили понад 20 000 злотих на рік.²

Варто зазначити, що фіскальна система козацької держави була тісно пов'язана з полковою та сотенною адміністрацією, що збирала податки на місцях. У кожному полку функціонували спеціальні «збирачі податків» – податні отамани, які підпорядковувалися полковій старшині. Доходи акумулювалися в так званих «військових скарбах», що становили прототип державного бюджету. Проте, слід зазначити, що на той час фінансове

¹ Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 366 с.

² Kubala, Ludwik. Wojna moskiewska 1654-1655. Lwów: Gebethner i Wolff, 1910.

законодавство було малорозвинене, а облік – доволі умовним, що давало широкі можливості для зловживань і корупції серед козацької верхівки.

Значущим джерелом надходжень до скарбниці були митні збори. Гетьманщина, розташована на перехресті важливих торговельних шляхів, активно використовувала контроль над ярмарками та митними пунктами. Іноземні купці, які перетинали кордони території Гетьманщини, сплачували вивізні та в'їзні мита, які, за свідченнями європейських мандрівників, іноді були «вищими, ніж у Пруссії». У свою чергу, ярмарки в Лубнах, Ніжині, Переяславі приносили значні доходи місцевим адміністраціям, а частина цих прибутків передавалася на загально-гетьманський рівень.¹

На початковому етапі формування фіскальної системи Гетьманщина ще зберігала значну самостійність у регулюванні податкових відносин. Гетьман та Генеральна військова канцелярія мали право самостійно визначати ставки податків, механізми їхнього збирання та напрями витрат. Така ситуація відповідала загальному устрою Гетьманщини як політичного організму, що мав внутрішню автономію та базувався на звичаєвому праві й військовій демократії. Як зауважує історик Наталя Яковенко, «козацька держава творила фіскальний простір як один із головних інструментів автономії».²

Однак варто підкреслити, що вже в останні десятиліття XVII ст. в структурі фіскальної системи Гетьманщини починають простежуватись ознаки централізованого впливу, що стане особливо очевидним із початком XVIII століття. Поступове впровадження московських чиновників, ревізій, регламентацій та наказів із Петербурга ставало передвісником великомасштабної трансформації української податкової моделі.

Розглядаючи питання витоків фіскальної системи Гетьманщини, варто враховувати не лише внутрішні передумови, але й широкий контекст

¹ Carol B. Stevens, *Peter the Great, Tsar of Russia*, in *Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation*, Oxford University Press, 2019.

² Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / *On Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine* Київ: Критика, 2006. 581 с.

державотворення у ранньомодерній Східній Європі. Становлення козацького фіскального устрою відбувалося на зламі епох, коли традиційна феодальна модель господарства почала поступатися новим формам адміністративного управління, зокрема централізованим механізмам збору податків. На думку західного історика Річарда Пайпса, саме податковий контроль і організація державного бюджету були одними з головних ознак зростання державного суверенітету в ранньомодерний період.¹

Гетьманщина, хоч і залишалася в межах васальної залежності, особливо після Переяславських домовленостей 1654 року, на перших етапах змогла вибудувати власну модель фінансового управління, що поєднувала елементи традиційного козацького самоуправління з прагненням до централізації. Виникла унікальна ситуація, коли податкові важелі виконували подвійну функцію: з одного боку – забезпечення військово-політичної автономії, а з іншого – інструмент легітимізації влади гетьмана на місцях. Податкова система стала також чинником стратифікації суспільства – адже реєстрові козаки, старшина і духовенство мали податкові пільги, тоді як основний тягар покладався на селянство й міщанство.²

Значну роль у фіскальній системі Гетьманщини відігравала земельна рента. Землі, надані у володіння козацькій старшині, монастирям і церквам, часто залишалися позбавленими обов'язкових податків, що створювало нерівномірність податкового навантаження. Це, у свою чергу, призводило до загострення соціального напруження в середині Гетьманщини, особливо в періоди воєн, посух чи неврожаїв, коли грошові надходження різко скорочувались.

Не менш важливою складовою фіскальної системи був монетарний обіг і валютна політика. У другій половині XVII століття на території Гетьманщини в обігу перебували різні монети – польські, московські, турецькі, західноєвропейські (таляри, дукати). Така валютна багатоманітність

¹ Pipes R. The Formation of the Soviet Union. Harvard University Press, 1964. С. 43

² Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Післямова М. Ф. С. 211.

ускладнювала податкову політику та облік. Не існувало чіткої грошової уніфікації, що змушувало гетьманську адміністрацію вдаватися до системи «інвентарних записів», які описували обсяги майна, землі, худоби та зібраних податків. У цих інвентарях часто згадуються поняття «фурманщина», «пшениця з млина», «плата з шинку», які вказують на багатогалузеву основу фіскальної системи.¹

З огляду на воєнну загрозу та постійні конфлікти, що точилися у прикордонних регіонах, значна частина податків спрямовувалася саме на утримання армії, гарнізонів, збройних складів та ремонту фортифікацій. Так, за гетьманування Івана Мазепи було створено так званий «військовий резерв», куди скеровувалися надзвичайні податки у випадку загострення ситуації на кордоні.²

Цікавим прикладом ефективної фіскальної інституції був Генеральний скарб – центральна установа, що вела облік доходів і витрат гетьманської адміністрації. Очолював його генеральний підскарбій, який, за словами очевидців, «був другою особою після гетьмана у фінансових справах, бо без його руки не виходила жодна гривня». Відомо, що в канцелярії генерального підскарбія велися «скарбищенські книги», що фіксували не лише надходження, а й обліки боргів, виплат і субсидій старшині, церкві, школам і навіть зарубіжним посольствам.³

Таким чином, фіскальна система Гетьманщини у другій половині XVII – на початку XVIII століття формувалася як динамічний, адаптивний, але не до кінця централізований інструмент управління, що поєднував старі феодальні практики з новітніми для свого часу елементами державного фінансового контролю. Її особливістю була гнучкість, залежність від політичного контексту і домінування військових витрат. Проте, саме ця система

¹ Кононенко Василь. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. Київ, 2017. 288 с.

² Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. 111 с.

³ Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 210 с.

стала підґрунтям, на якому розгорнулися подальші імперські втручання у фінансовий простір Гетьманщини.

З часом імперський уряд почав обмежувати фінансову автономію Гетьманщини. У 1709 році Петро I вимагав від гетьмана Івана Скоропадського надати відомості про доходи та видатки Гетьманщини, зокрема для фінансування компанійських полків та інших військових потреб. Між 1709 та 1722 роками Україна була зобов'язана утримувати 10 імперських полків, розміщених на її території, що значно обтяжувало місцевий бюджет

У 1722 році була створена Малоросійська колегія, яка впровадила пряме оподаткування, підвищивши податки на 60% порівняно з попередніми ставками. Це стало значним ударом по економічній самостійності Гетьманщини та викликало невдоволення серед місцевого населення.

Однією з основних змін у фінансовій політиці стало збільшення податкових надходжень на користь імперії. З початку XVIII століття московська адміністрація змусила гетьманщину поступово передавати частину податків не до місцевої скарбниці, а до центральної. Так, під час правління Петра I, значна частина податків з Гетьманщини стала спрямовуватись на фінансування військових потреб імперії, особливо у контексті Великої Північної війни (1700-1721). У цей час навіть деякі місцеві фінансові органи, які раніше мали певну автономію, підпорядковувались новим центральним структурам імперії, що значно обмежувало самостійність економічної політики Гетьманщини.¹

Зокрема, значним кроком стало введення підвищених митних зборів, що дозволяло імперії отримувати значні доходи від торгівлі через Гетьманщину. Крім того, імперська влада запровадила нову систему міжнародної торгівлі, яка ставала вигідною тільки для імперії, тоді як українські купці відчували негативний вплив цієї політики на свою торгівлю з іншими державами, зокрема Польщею та Туреччиною. Російська влада значною мірою зосереджувала

¹ Кононенко Василь. Модернізація Гетьманщини: проекти козацької адміністрації 1687-1764 рр. Київ, 2017. 288 с.

монопольний контроль на ключових напрямках економічного розвитку Гетьманщини, обмежуючи незалежність місцевих господарських структур.¹

За часів Петра I Гетьманщина зазнала низки фіскальних реформ, які значно змінили податкову систему. У 1708 році, в період Великої Північної війни, було запроваджено систему «податку на землю», що передбачала значне збільшення податків на земельні наділи. Це особливо вплинуло на селянство, яке зазвичай не могло нести таке велике податкове навантаження. У результаті, частина селян в Гетьманщині опинилась під економічним пресом, що призвело до невдоволення й протестів.

Загальний фіскальний тиск був зміщений у бік податків на сільське населення, а також на торгові організації, що практично втрачали свою економічну свободу. Особливо це відчували ті, хто займався експортом товарів до сусідніх країн, адже нові митні збори та правила значно ускладнювали транскордонну торгівлю.

Найбільші зміни в управлінні фінансами в Гетьманщині відбулись після введення губернської системи. Це нововведення дозволило імперії не тільки збирати податки, але й контролювати всі економічні потоки на території України. Відповідно до нової адміністративної реформи, імперія призначала губернаторів, які мали контроль над економічними і фінансовими справами, що значно зменшувало автономію гетьманів та місцевих органів влади.

Це також означало, що місцеві гетьманські суди та адміністрація вже не могли самостійно приймати фінансові рішення. Всі ключові питання, пов'язані з економічними процесами в Гетьманщині, тепер залежали від указів московської влади. Такий розвиток подій був прямим наслідком політики російської централізації, метою якої було підкорення українських земель і

¹ Куцик Р. Р. Адміністративний поділ українських земель Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25-28 березня 2014 року). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. С. 44.

максимально ефективно використання їхніх ресурсів для підтримки імперських амбіцій.¹

Великою мірою зміни в фінансальній політиці Гетьманщини були обумовлені постійними військовими конфліктами, зокрема Великою Північною війною, під час якої імперія потребувала величезних ресурсів для ведення боїв. Це призвело до введення нових податків, митних зборів, а також підвищення контрольних функцій з боку імперії над місцевими економічними процесами.

Особливу роль у фінансовій політиці відігравала монетарна реформа, яку проводила імперія на території Гетьманщини. Замість старих грошей, що використовувалися в Україні (гривні та шкоди), у обіг поступово входили рублі. Це стало важливим етапом в інтеграції фінансової системи Гетьманщини до більш широкої імперської економіки, що обмежувало гетьманську автономію.

З часом реформування Петра I торкнулися не тільки податків, але й організаційної структури місцевого управління. Підвищення контролю над фінансами включало не лише централізацію податкових надходжень, але й введення російських чиновників на важливі адміністративні посади, що дозволяло контролювати економічні процеси на місцях. Ось декілька аспектів цього процесу:

- Скасування гетьманської автономії в управлінні фінансами: після Великої Північної війни під час реформ, запроваджених Петром I, уряд Москви взяв на себе контроль над визначенням податків і встановленням економічних норм, що обмежило права місцевої влади в Гетьманщині.
- Установлення імперських губернаторів: наприклад, після введення губернаторської системи в 1719 році, була створена нова адміністративна одиниця – Малоросійська губернія, що включала більшість території

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 209 с.

Гетьманщини. Це значно зменшило можливості автономії і наклало додатковий контроль з боку імперських властей.¹

Підвищення податкового навантаження мало серйозні наслідки для селянства, яке становило основну частину населення Гетьманщини. Система оподаткування ставала все більш жорсткою, що посилювало соціальну напругу. Селяни були змушені не тільки працювати на землях, які належали поміщикам, але й оплачувати податки, що збільшувалися, і забезпечувати військові потреби.²

Використання рекрутів: одним з наслідків реформ стало збільшення кількості селян, яких примусово залучали до військової служби. Це не тільки позбавляло їх можливості працювати на землі, але й збільшувало соціальну напругу серед українського населення.

Вигода для російських поміщиків: власники земель на території Гетьманщини, здебільшого з імперських аристократів, отримували значні податкові пільги, що ще більше загострювало економічне становище українського селянства.

Після Великої Північної війни імперія встановила жорсткий контроль над зовнішньою торгівлею Гетьманщини. Спостерігалася централізація митних зборів, що дозволяло Москві отримувати частину доходів від торгівлі. Крім того, змінились умови для місцевих купців:

- Митні збори: введення нових митних зборів, що контролювались московською адміністрацією, спричинило значні труднощі для торговців, особливо тих, хто займався експортом зерна, тютюну та інших товарів.
- Обмеження на зовнішню торгівлю: імперська політика була спрямована на те, щоб зберегти монополію на зовнішню торгівлю і

¹ Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Післямова М. Ф. Слабошпицького. Коментарі: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. 230 с.

² Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. С. 43.

максимально знизити конкурентні позиції Гетьманщини у торгівлі з іншими країнами.¹

Інтервенція в економічні та політичні процеси через призначення московських губернаторів мала не лише економічні, а й політичні наслідки для гетьманської верхівки:

✓ Підтримка «протосередовищ»: гетьман, як представник верхівки, був змушений працювати в умовах тиску з боку імперських властей. Його рішення часто контролювались із Санкт-Петербурга, і тому важливі державні функції були підпорядковані центральному уряду.

✓ Соціальна мобільність: події цього періоду значно зменшили можливості соціальної мобільності для української еліти, яка була все більше залежною від монарха і московського уряду.

✓ Селяни та козаки: соціальна напруга, що виникла через збільшення податків та нові військові рекрутації, призвела до протестів серед селян і козаків. Проте їх опір був, здебільшого, придушений через сильну військову присутність імперії в Гетьманщині.

✓ Анти-російські настрої: незважаючи на офіційну лояльність гетьманів, в народі формувались анти-російські настрої. Вони пов'язували свої невдачі з економічним і політичним контролем, який Росія нав'язувала через свої фіскальні реформи.²

Посилення контролю за економікою Гетьманщини в кінцевому підсумку призвело до її втраченого суверенітету в економічній сфері, що стало основою для подальшої централізації влади у межах Російської імперії. Вже за часів наступних імператорів автономія Гетьманщини в фінансових справах була остаточно ліквідована, а українські землі стали частиною імперської економічної системи.

¹ Бачинська Олена. Історія українського козацтва та його світових аналогів XV-XX ст. Одеса: Одеський національний університет, 2020. 333 с.

² Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII–XVIII ст. // Актуальні проблеми вітчизняної юриспруденції. 2019. С. 42-47.

Указом від 15 липня 1754 року імперський уряд скасував індукти та евекти – торговельні мита, які збиралися до гетьманського скарбу. Це призвело до втрати приблизно 50 тисяч карбованців щороку для бюджету Гетьманщини. Жодної компенсації за ці втрати надано не було, що ще більше послабило економічну незалежність регіону.

Крім того, українським купцям було заборонено здійснювати прямі торговельні операції з європейськими країнами, змушуючи їх використовувати російські порти. Це значно ускладнювало та здорожчувало торговельні операції, обмежуючи економічний розвиток Гетьманщини.

Скасування мит та встановлення обмежень на торгівлю в Гетьманщині стали важливим елементом економічної політики імперії в період після Великої Північної війни. Після того, як Петро I зміцнив своє владарювання на українських землях, імперія розпочала систематичну реорганізацію економіки Гетьманщини, що включало централізацію торговельних і митних потоків під безпосередній контроль Москви.

До початку XVIII століття Гетьманщина мала певну автономію у здійсненні торгівлі, зокрема, мала доступ до Чорного моря та ряду торгових шляхів через Польщу і Туреччину. Проте після встановлення більш тісних зв'язків з імперією почала з'являтися низка обмежень. Одним із значних кроків стало скасування мит на експортні товари, особливо на зерно, яке було основним товаром українських земель. Хоча ці зміни мали на меті зростання імперських доходів, вони значно обмежили торгові можливості Гетьманщини.

- Митні збори на кордонах: петро I запровадив нові митні ставки, які дозволяли Москві отримувати частину доходів від торгівлі, в тому числі з території Гетьманщини. Ці митні збори вводилися як в самій Гетьманщині, так і на всіх важливих торгових пунктах, через які проходили товари з України, зокрема в портах Азовського і Чорного морів.¹

¹ Веретюк В. Ф., Дзюба О. М. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ, 1995. С. 220.

- **Обмеження на експорт зерна:** одним з найбільших обмежень стала політика щодо експорту сільськогосподарської продукції, зокрема зерна. Російська влада встановила квоти і тарифи, що знижували конкурентоспроможність українського зерна на європейських ринках. Це призводило до того, що місцеві господарства не могли отримувати максимальний прибуток від власного виробництва, а більшість ресурсів йшли в державний бюджет Імперії. Така політика послаблювала економічну самостійність Гетьманщини і ставила її під більш жорсткий економічний контроль.

Скасування внутрішніх мит всередині Гетьманщини, на перший погляд, могло б покращити економічну ситуацію, але насправді ці зміни більше обмежували можливості розвитку місцевих промислових підприємств. Історики відзначають, що ці обмеження фактично заважали розвитку місцевої промисловості та ремесел.

- **Переміщення товарів через Імперію:** з введенням митних зборів на межах Гетьманщини з Імперією, товари, що надходили з інших держав, повинні були спершу проходити через російську територію, що спричиняло додаткові витрати та затримки. Це було особливо вигідно для Москви, яка за рахунок митних зборів значно збільшувала свої доходи.¹

- **Розвиток лише окремих галузей:** Митні обмеження значно сповільнили розвиток окремих галузей, таких як текстильна і металева промисловість, які могли б розвиватися у зв'язку з великою кількістю сировини, що була доступна в Гетьманщині. Однак система мит і зборів призвела до того, що більшість виробленої продукції йшла не на внутрішні ринки, а на потреби імперської армії та бюрократії.²

Митні збори не лише впливали на торгові потоки, але й ставали фактором соціальної напруги серед різних верств населення Гетьманщини. Місцеві купці і заможні селяни, які вели торгівлю, зазнавали фінансових втрат

¹ Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Київ: Видавництво, 1993. С.72.

² Головки О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII-XVIII століть // Юрист України. 2011. № 2. С. 15.

через зростання митних ставок і нові правила торгівлі. Різке обмеження можливостей для розвитку власних товарів і перенаправлення торгових потоків через імперію спричинило подальше економічне підпорядкування Гетьманщини.

- Соціальна нерівність: введення митних зборів, спрямованих на вигоду Росії, збільшувало соціальну нерівність. З одного боку, російські купці та чиновники могли отримувати значні прибутки, з іншого – українські землевласники та селянство ставали біднішими через нові економічні обмеження.

- Анти-імперські настрої: митні обмеження і економічна залежність від Росії викликали зростання анти-імперських настроїв серед місцевого населення, особливо серед торговців і дрібних підприємців. Ці соціальні класи відчували на собі основний тиск через нові обмеження в торгівлі і митних зборах, що завжди супроводжувалося фінансовими втратами.

Особливим випадком скасування мит та обмежень стало встановлення імперськими властями торгових монополій на ключові сировинні ресурси та продукцію, що вироблялася на території Гетьманщини. Це означало, що місцеві виробники змушені були продавати свої товари за заниженими цінами, що, в свою чергу, посилювало економічну залежність від імперії.

- Монополії на торгівлю: Імперія встановила монополії на експорт зерна та інших сільськогосподарських продуктів, що дозволяло їй контролювати обсяги й ціни. Ці зміни призводили до зниження прибутків місцевих торговців і фермерів, оскільки вони не могли вільно торгувати з іншими країнами або встановлювати власні ціни.¹

- Погіршення умов для розвитку внутрішнього ринку: звуження ринків для українських товарів через монополію імперії означало, що внутрішній ринок Гетьманщини був значною мірою ізольований від зовнішнього, що знижувало його конкурентоспроможність.

¹ Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 24.

У кінцевому підсумку процес скасування мит і встановлення обмежень на торгівлю в Гетьманщині став частиною більш широкої стратегії імперії щодо контролю за економікою та політичною ситуацією в Україні. До середини XVIII століття економічна автономія Гетьманщини була зведена до мінімуму. Торговельні шляхи, митні пункти та ринки стали контролюватися через московське законодавство, що остаточно інтегрувало українські землі в російську економічну систему.

Процес фіскальної політики в Гетьманщині в період петровських реформ був складним і багатограним. Він відображав не лише зміни в економічній структурі регіону, але й значне зростання контролю імперії над її територіями. Скасування внутрішніх мит, обмеження торгівлі, а також посилення центрального контролю над економікою стали складовими частинами політики Петербурга, яка орієнтувалася на послаблення автономії Гетьманщини.¹

Під впливом центральної влади Імперії фіскальна система Гетьманщини пройшла етапи значної трансформації. Перехід до централізованої фіскальної системи, створення митних органів, які підпорядковувалися Москві, та надання пріоритету інтересам Імперії змусили місцеве населення і місцевих торговців адаптуватися до нових економічних реалій. Це обмежувало можливості для економічного розвитку Гетьманщини, знижувало її конкурентоспроможність на зовнішніх ринках, спричиняло соціальні та економічні труднощі для місцевих громад.

Скасування мит і встановлення торгових обмежень мали значний вплив на економіку, позначившись на розвитку промисловості та сільського господарства. Імперська митна система, з одного боку, забезпечила державні доходи для імперії, з іншого – створила важкі умови для розвитку місцевої економіки. Тільки окремі галузі, такі як постачання продуктів харчування для армії або сировини для імперської промисловості, отримували підтримку.

¹ Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. 354 с.

Однак для більшості українців нові митні тарифи ставали ще однією перепорою на шляху до процвітання.

Особливо яскраво проявилась негативна динаміка на прикладі скасування митних зборів і встановлення обмежень на експорт зерна. Це спричинило значні економічні втрати для українських виробників та сприяло їхній інтеграції у більш складну економічну систему Імперії. У свою чергу, такі зміни сприяли зростанню соціальних протестів і формуванню анти-імперських настроїв серед місцевих громад, зокрема в торгових і заможних колах.

Підсумовуючи, можна стверджувати, що фінансова політика Імперії в Гетьманщині була не лише спрямована на економічну вигоду для Московії, але й мала довготривалі наслідки для самої Гетьманщини, оскільки вона послаблювала її автономію та обмежувала можливості для розвитку. Інтеграція Гетьманщини в більш складну економічну структуру імперії відбувалася через прямий економічний контроль, що фактично зробило Гетьманщину економічно залежною¹ від Московії.¹

3.3 Реакція української еліти на фінансову політику Петра I

1. Козацька старшина

Козацька старшина в Україні в період правління Петра I була однією з найбільш впливових і багатих верств населення. Вона складалася з великих землевласників, військових керівників, старшин, полковників, а також представників адміністративної еліти, які володіли значними правами на землю і мали певні привілеї. Проте в умовах агресивної політики централізації і фінансних реформ, які здійснював Петро I, реакція цієї верстви була неоднозначною. Важливу роль у ставленні старшини до реформ відігравали не лише економічні, але й політичні аспекти, пов'язані з обмеженням їхньої автономії та ростом залежності від московського уряду. Після підписання

¹ Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С. 22.

Андрусівського мирного договору 1667 року та переходу більшої частини українських земель під московське управління, починається поступове підпорядкування Гетьманщини. Відтоді козацька старшина змушена була адаптуватися до нових умов, в яких значною мірою обмежувалася її автономія. Ці зміни торкнулися і економічної ситуації.¹

Одним із перших кроків, який не сподобався старшині, став введення в Україні подушного податку – фіскальної новації, яка набула поширення на території Московії. У 1708 році Петро I встановив цей податок, який стосувався всіх підданих, зокрема і козаків, що також торкалося старшини, яка володіла значними земельними наділами та ресурсами. Для старшини це стало великим економічним тягарем, оскільки вона була змушена платити податки з земель і з людей, які були на її утриманні. Введення подушного податку було пов'язано із загальними фінансовими потребами імперії, але ця реформа спричинила спротив серед старшини, яка не звикла до таких обов'язкових платежів і контролю.

У перші роки після введення подушного податку та інших фіскальних нововведень, реакція козацької старшини була переважно негативною. Її представники, особливо ті, що володіли великими земельними наділами, почали звертатися до московської влади з проханнями про зниження податкових зборів або надання різних пільг. Одним з таких проявів стала численна письмова кореспонденція старшини з московськими урядовцями, в якій вони намагалися відстояти свої права на податкові пільги. Наприклад, звернення гетьмана Івана Мазепи в 1709 році містило прохання про зменшення податків, оскільки великий податковий тиск став загрозою для економічного становища старшини. Мазепа намагався знайти компроміс, однак він, як і більшість старшини, розумів, що в умовах зміцнення централізованої влади Московії важко буде зберегти свою автономію.

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 15.

Особливу увагу старшина звертала на те, що податкові нововведення торкалися не тільки звичайних козаків і селян, а й самих представників старшини. У свою чергу, цей факт сприймався як обмеження привілеїв і влади. Важливо, що багато старшин було змушено працювати над адаптацією своїх економічних практик до нових умов, аби не втратити свої привілеї, які вони здобули в попередні роки.

Не можна не згадати про численні протести і заворушення серед козацької старшини, що стали результатом податкових та фіскальних змін. У 1708 році, після того як Петро I запровадив ще одне підвищення податків і змінив систему оподаткування, багато старшин почали виражати своє незадоволення на різних рівнях. Хоча протестні рухи не мали великих масштабів і не переросли у відкриту боротьбу з московським урядом, вони виявляли соціальну напругу і відображали невдоволення старшини новими фінансовими тягарями.

Історик Івангородський К.В. зазначає, що, на відміну від селян і рядових козаків, козацька старшина мала можливість протистояти нововведенням шляхом дипломатії та лобізму. Вона часто зверталася до царя, намагаючись знайти шлях до зниження податкового навантаження або отримання економічних пільг.¹

Однією з ключових стратегій козацької старшини стало звернення до підтримки Московії через залучення козаків до війни. Зокрема, під час Великої Північної війни (1700-1721 рр.), старшина активно підтримувала Петра I в обмін на обіцянки збереження певних автономних прав для Гетьманщини. Це був своєрідний компроміс, коли частина старшини йшла на військову службу, намагаючись зберегти свої економічні та політичні права в межах нової політичної реальності. Зокрема, підтримка козацьких військ на боці Петра I була важливим фактором, що дозволив старшині дещо обмежити свою залежність від центральної влади, але в той же час це не дозволило їй зберегти

¹ Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 21-25.

2.

Українське

духовенство

Фіскальна політика царя, зокрема запровадження подушного податку та секуляризація церковних земель, мала значний вплив на українське духовенство, особливо в Гетьманщині. Ці заходи спричинили зміну економічного становища церкви та викликали різні реакції серед духовних осіб. У 1721 році Петро I запровадив подушний податок, який обкладав усіх чоловіків підданих, включаючи духовенство. Це нововведення стало значним тягарем для церков, які раніше користувалися податковими пільгами. Крім того, секуляризація церковних земель призвела до втрати джерел доходу для багатьох монастирів та парафій. Ці зміни змусили духовенство шукати нові способи фінансування своєї діяльності та адаптуватися до нових умов. Українське духовенство сприйняло фіскальні реформи Петра I з занепокоєнням. Багато священнослужителів висловлювали невдоволення через втрату традиційних джерел доходу та збільшення податкового тиску. Деякі церковні діячі зверталися до царської влади з проханням про відновлення пільг або компенсацію втрат. Однак загалом духовенство було змушене пристосовуватися до нових реалій, зокрема шляхом оптимізації витрат та пошуку альтернативних джерел фінансування.

Петро I, прагнучи централізувати владу в Імперії, провів серйозні реформи в релігійній сфері. Однією з основних змін стала ліквідація патріаршества в 1721 році та утворення Святійшого Синоду, який став головним органом управління церквою в Імперії. Це означало, що духовенство більше не мало автономії, і вся церковна діяльність підлягала прямому контролю від держави.

Для українського духовенства ці реформи стали важким ударом. Українська церква (тобто, Українська Православна Церква) була підкорена

¹ Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 26.

Імперській церкві і почала втрачати свою автономію. Після того, як Московія підкорила собі українські землі, духовенство в Україні почало виконувати укази з Петербурга, що значно послабило його автономію та вплив. Петро I активно впроваджував нові податки, які стосувалися різних верств населення, включаючи духовенство. У той час багато монастирів володіли великими земельними ділянками, які приносили значні прибутки. Внаслідок податкових реформ монастирі були змушені платити більше податків, що сильно вплинуло на їх фінансове становище.

Крім того, Петро I провів секуляризацію церковних земель. Землі монастирів, що колись були джерелом доходів для церкви, тепер забиралися державою для зміцнення царської влади. Це завдало значного удару по економічній основі духовенства, включаючи українських монастирів. Загалом, духовенство на українських землях виявляло певну опозицію до таких реформ, адже вони обмежували не лише їх економічну самостійність, а й духовну автономію. Багато священників та монахів висловлювали своє незадоволення з приводу втручання держави в церковні справи, особливо в питанні майнових прав.¹

Зокрема, реакція українських монастирів була неоднозначною. Частина церковних діячів намагалася знайти компроміси з царським урядом, розуміючи необхідність збереження монастирських земель для духовного життя, в той час як інші протестували, зокрема, через зниження власних доходів. Також існувала стурбованість щодо звуження церковних прав у веденні внутрішніх справ. Фіскальна політика Петра I суттєво вплинула на економічне становище українського духовенства. Запровадження подушного податку та секуляризація церковних земель призвели до зменшення доходів церковних установ та зміни їхньої ролі в суспільстві. Духовенство було змушене адаптуватися до нових умов, що включало пошук нових джерел фінансування та перегляд своєї економічної діяльності. Ці зміни мали довготривалі наслідки для української

¹ Кононенко Василь. Модернізація Гетьманщини: проєкти козацької адміністрації 1687-1764 рр. Київ, 2017. 286 с.

церкви та її взаємин з державою.¹

3. Магнати та дворянство

Петро I активно реформував фінансову систему Імперії, вводячи нові податки для різних верств населення. Це торкнулося і українських магнатів та дворян. Якщо у перші роки царювання Петра I дворянство на українських землях отримало певну автономію, то з часом фінансова політика стає більш централізованою, і фінансове навантаження на землевласників починає збільшуватись.

Особливо це стало очевидним після створення нової податкової системи в 1710 році. Замість старої обкладки податками землевласників, в тому числі магнатів, був введений податок на землю, що автоматично призвело до збільшення фінансових зобов'язань. Ці нововведення змушували магнатів переоцінити свої економічні стратегії і часто орієнтуватися на співпрацю з імперською адміністрацією для збереження своїх фінансових інтересів. Одним з найважливіших елементів фінансової політики Петра I було введення рекрутських наборів, що відносно погіршило становище дворянства. У середині 18 століття в Імперії з'явилася система рекрутських наборів, за якою дворяни повинні були надавати солдатів для армії. Це стало значним навантаженням для дворянства, яке через вимогу служити в армії або оплачувати рекрутів змушене було витрачати значні кошти.

Для українських дворян це було не лише фінансове, але й соціальне випробування. Вони повинні були забезпечувати відправку своїх синів на службу, навіть якщо ті не бажали цього. Це привело до того, що деякі з представників українського дворянства почали активно звертатися до центральної влади з проханнями пом'якшити умови служби або замінити військову повинність на інші форми податків. Однак ці звернення часто залишалися без відповіді, і це викликало нарікання в дворянському середовищі. Магнати в Україні традиційно володіли великими земельними наділами, що

¹ Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 18.

давало їм значну соціальну та економічну владу. Однак після Петрових реформ фінансова політика включала в себе не тільки прямі податки, але й зміни в управлінні землями.¹

У 1720-х роках Петро I почав активно впроваджувати нову політику щодо земель. Частина земель, які належали магнатам, була перерозподілена на користь центральної влади, зокрема у вигляді нових адміністративних податків. Збільшення податків і обов'язкові земельні надбавки на користь імперії змусили багатьох магнатів переглядати свої земельні активи та переорієнтуватися на співпрацю з центральною адміністрацією для збереження свого впливу. Українські магнати часто були розчаровані такими реформами Петра I. Багато з них сприймали нові податки як обмеження їх економічної та соціальної влади. Зокрема, багато магнатів почали шукати можливості для збереження своїх земельних активів, зміщення податкових обов'язків на інші верстви населення або навіть виїжджати до інших регіонів, де їх земельна власність не зазнавала таких обмежень.²

У той же час, частина українських магнатів розуміла необхідність співпраці з царським урядом для збереження своїх соціальних позицій. Деякі навіть погоджувались на службу в імператорській армії або на нові адміністративні посади, щоб забезпечити собі збереження статусу.

4. Селяни та козаки

Фінансова політика Петра I була спрямована на централізацію фінансового управління і максимальну мобілізацію ресурсів імперії для реалізації реформаторських та військових амбіцій. Українські землі, які на той час перебували у специфічному правовому становищі – Гетьманщина мала часткову автономію, – не залишилися осторонь цих процесів. Звичайні мешканці селяни та козаки – стали прямими об'єктами податкового тиску, мобілізаційних заходів та економічного контролю. Їхня реакція, попри слабку

¹ Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 206 с.

² Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII-XVIII ст. 2019. С. 312.

можливість відкритого спротиву, засвідчила як соціальну напругу, так і трансформацію традиційних механізмів самозахисту.

Основним фіскальним інструментом Петра I став подушний податок, який запроваджувався в Московії з 1724 року, а на українських землях частково почав діяти раніше – через спеціальні «добровільні внески», «мита», «збір на армію» та обов’язкові поставки провіанту. У 1700–1720-х роках імперська адміністрація намагалася поширити московську модель оподаткування на Гетьманщину, що, безумовно, викликало гостру реакцію серед сільського населення.¹

Особливо обурення викликало встановлення натуральних повинностей: селяни мусили здавати зерно, худобу, будівельні матеріали та інші ресурси для армії, будівництва фортець і флоту (наприклад, для будівництва Санкт-Петербурга). В історичних джерелах зафіксовано численні випадки, коли цілі громади тікали в малозаселені території або саботували накази.

Натуральні повинності часто не мали чіткої регламентації, що давало змогу царським чиновникам вимагати від селян майже усе, що завгодно. Це створювало атмосферу страху й недовіри. У листі одного з козаків, що зберігся у фондах Архіву Коша Нової Січі, зазначено: «Не стало вже нічого в скрині нашій, бо щоночі поїздки на обоз, то сіль, то дрова, то зерно... і нема ради».²

Козацтво на той час також не уникло податкового тиску. Попри формальні гарантії про збереження вільного статусу, з боку царського уряду здійснювалися постійні спроби включити козаків до системи постачання та служби. Основним тягарем став обов’язок участі у воєнних кампаніях – як то Північна війна або походи на Персію – які вимагали не тільки часу, але й значних матеріальних витрат. Кожен козак мусив сам забезпечити себе зброєю, конем, провіантом.

Цікаво, що в багатьох скаргах козаки висловлювали претензії не лише до імперської влади, але й до місцевої старшини, яка часто сприяла зборам

¹ Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 85-88.

² Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Т. 6/7. Київ, 2019. С. 240.

ресурсів і навіть зловживала владою. У петиції 1721 року від козаків Прилуцького полку до Малоросійської колегії сказано: «Полковник наш зібрав з нас мита і збору більше, ніж указано було, і не видав нам жодного паперу, куди пішло те все. А ми голі й босі, а діти наші з голоду мруть».

Селяни, які складали переважну більшість населення, зазнали найбільшого тиску з боку фіскальної політики. Основною формою спротиву було ухилення від податків, втечі до «вільних земель» (наприклад, до Слобожанщини, Півдня, Запоріжжя) або активне приховування майна. Відомі випадки, коли громади домовлялися між собою не повідомляти переписувачам про справжню кількість господарств, худоби, посівів. Такі акції були формою стихійного селянського самозахисту.

Також¹ зафіксовано масові невдоволення примусовими роботами (так званими реквізиціями) – селяни відправляли до Москви чи Петербурга скарги, в яких вказували, що змушені залишати господарства, щоб виконувати «цареву службу», і це призводить до голоду та розорення.

Селяни та козаки також зазнавали примусової мобілізації на інфраструктурні роботи, пов'язані з реалізацією масштабних проектів Петра I. Зокрема, на будівництво Ладозького каналу, фортець у Приазов'ї, укріплень на Слобожанщині. У листі шведського резидента при дворі Августа II від 1715 року зазначалося: «Цар змушує селян з України зводити фортеці і копати рови, а коли ті хворіють чи вмирають, нових жене замість них, і так без кінця». Ця «будівельна повинність» сприймалася як найтяжча форма експлуатації, оскільки тривала місяцями, часто без жодної винагороди, у важких кліматичних умовах.

2

Іноземний дипломат Філіпп Вільбоа, який у 1711 році перебував у складі австрійського посольства в Україні, записав у щоденнику: «Козаки говорять, що їхнє становище гірше, ніж у кріпаків московських: їм кажуть, що вони

¹ Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 21-25.

² Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). 280 с.

вільні, але з них здирають вдесятеро більше».

Селяни і козаки на українських землях реагували на фіскальну політику Петра I зростаючим невдоволенням, саботажем, втечами та петиційною активністю. Ці верстви не мали таких політичних важелів, як козацька старшина, тому їхня реакція мала більш побутовий, стихійний і захисний характер. Попри риторику про «службу цареві», народ все частіше відчував себе підданим не справедливого правителя, а деспота. Ці настрої стали підґрунтям майбутньої соціальної напруги XVIII століття.

ВИСНОВКИ

Політика Петра I на території України залишила глибокий слід в історії країни. Його реформи, спрямовані на модернізацію Імперії, мали значний вплив на економічний та політичний розвиток українських земель. Під час правління Петра I Україна зазнала численних змін, які стали основою для подальших трансформацій в економічній, політичній та соціальній сферах. Хоча сам Петро I прагнув стабілізувати і централізувати імперську державу, ці процеси призвели до серйозних змін в управлінні та взаєминах між Україною та Москвою.

Петро I прагнув забезпечити централізацію держави, що вимагало зміцнення економічної бази. Це передбачало розширення податкової системи, розробку нових економічних стратегій та збільшення військових витрат, що безпосередньо торкнулося і українських земель.

Однією з головних реформ, яка вплинула на економічну ситуацію в Україні, було введення нової податкової системи. Українські землі стали важливими постачальниками ресурсів для Імперії, зокрема для підтримки військових кампаній. Одним із основних завдань податкової реформи було створення стабільної фіскальної системи, що дозволило б фінансувати амбітні плани Петра I. Водночас, нові податки стали важким тягарем для місцевого населення, особливо для селян.

Важливими були також реформи в промисловості та сільському господарстві. Петро I активно підтримував розвиток мануфактур і гірничої промисловості на українських землях. Спеціальні укази сприяли розвитку металургійних підприємств, які забезпечували потреби армії та флоту. Однак, ці реформи не були безсмертними і мали негативний вплив на соціальну структуру, оскільки більшість працівників на мануфактурах були переселені з українських сіл, що призвело до зростання рівня бідності та соціальної напруги серед селян.

Політика Петра I також мала довгострокові наслідки для політичної ситуації в Україні. Найбільш суттєвим було посилення імперського впливу на

Україну. Після укладення Переяславської угоди 1654 року, яка мала на меті об'єднання України з Імперією, Петро I активно намагався інтегрувати українські землі в російську державу. Вже на початку XVIII століття політичне управління Україною стало більш централізованим і залежним від імперського імператора.

Особливу роль у цьому процесі відіграла реформа козацького устрою. Петро I намагався зменшити автономію українських територій шляхом посилення контролю над козацькими полками та адміністрацією. Значною мірою це стало можливим завдяки ліквідації гетьманщини та перетворенню України на окрему частину Московської імперії з власною адміністрацією, але під контролем центральної влади.

Особливу увагу Петро I приділяв Козацькому реєстру та козацькому війську, оскільки ці сили були важливими для забезпечення стабільності на південних рубежах Імперії. Однак, ослаблення автономії сприяло соціальним напруженням в Україні, адже козацтво втратило свою політичну роль, а українська знать була вимушена підпорядковуватися російським властям. Цей процес поступово призвів до зниження політичної самостійності України та до її втраченого статусу незалежної держави.

Реформи Петра I не обійшли і соціальну сферу. Спільно з економічними та політичними змінами, реформи вплинули на життя селянства та міщан. Одним із важливих аспектів стало збільшення податкового навантаження на населення, що привело до посилення соціальної нерівності.

Селяни стали об'єктом посиленої експлуатації. Для виконання різноманітних робіт на мануфактурах, шахтах та інших підприємствах було використовувано примусову працю, зокрема, шляхом перепису сіл і переміщення селян на нові місця роботи. Поряд із цим, значна частина землі була передана в руки великої російської аристократії, що спричинило зміни в земельних відносинах на українських землях. Це дозволило імперським поміщикам збільшити власні статки, в той час як селяни залишалися в тяжкому становищі.

Політика Петра I призвела до зміни національної ідентичності українців. Система освіти, культури та адміністрування стала залежною від імперських моделей, що обмежило розвиток української культури та національних традицій. У той час, коли в інших європейських країнах спостерігався розвиток національних рухів, в Україні національна ідентичність поступово стала розмиватися під впливом імперської політики.

Петро I значною мірою відновив систему покріпачення, що обмежило мобільність населення і знизило рівень освіти. Більшість українців залишалася неписьменними, що значно гальмувало розвиток національної свідомості та політичної активності.

СПИСОК ДЖЕРЕЛ

1. Архів Коша Нової Запорозької Січі: корпус документів 1734-1775. Т. 6/7. Київ, 2019. 96. С.
2. Інструкція царських воєвод Малоросії про фінансову звітність у Гетьманщині 1704 рік. Оpubліковано у збірку «Акти, відносні до історії Південної і Західної Русі».
3. Мицик Ю. Доба Мазепи й Палія в документах // Сіверянський літопис. 2016. № 1. С. 72–92. Бібліогр.: 5 назв. С. 812.
4. Наказ Петра I про заборону самостійного збору податків у Гетьманщині 1709р. Оpubліковано у «Сборнике Императорского Русского Исторического Общества».
5. Універсал гетьмана Івана Мазепи до полковників про збір податків 1699 р. Оpubліковано у збірку «Універсали українських гетьманів. 1648-1764».

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. Антонович В. Б. Про козацькі часи на Україні. Післямова М. Ф. Слабошпицького. Коментарі: О. Д. Василюк, І. Б. Гирич. Київ: Дніпро, 1991. 238 с.
2. Апанович О. Збройні сили України першої половини XVIII ст. Київ, 1969.
3. Апанович О. «Розповіді про запорізьких козаків» вид. худ. літ «Дніпро» .-К. : 1991. с. 209.
4. Бачинська Олена. Історія українського козацтва та його світових аналогів XV-XIX ст. Одеса: Одеський національний університет, 2020. 352 с.

- 5.Борщак І. Іван Мазепа – людина й історичний діяч. Київ, 1992. С. 314.
- 6.Борисенко В. Й. Соціально-економічний розвиток Лівобережної України в другій половині XVII ст. Київ, 1986. С. 262.
- 7.Будзиновський В. Гетьман Мазепа. Київ, 1993. С. 206.
- 8.Веретюк В. Ф., Дзюба О. М. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. Київ, 1995. С. 267.
- 9.Голубенко П. Україна і Росія у світі культурних взаємин. Київ: Видавництво, 1993. С. 552.
- 10.Голобуцький В. М. Запорозьке козацтво: історико-краєзнавче дослідження / Київ : Наукова думка, 1992. 320 с.
- 11.Готвальд В. Мазепа. Київ, 1993. С. 237.
- 12.Головко О. М. Організаційно-правові засади фінансової діяльності Української держави (Гетьманщини) у другій половині XVII-XVIII століть // Юрист України. 2011. № 2. С. 11–18.
- 13.Горобець В. М., Струкевич О. К. Українсько-російські політичні відносини другої половини XVII–XVIII ст.: тенденції, характер, етапи // Український історичний журнал. 1997. № 1. С. 21.
- 14.Грабовський С. та ін. Нариси з історії українського державотворення. Київ: Генеза, 1995. С. 607.
- 15.Грушевський М. Історія України-Руси. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 5. С. 255.
- 16.Гуржій О. І., Орлик В. М. Оподаткування сільського населення України (XVII – середина XIX ст.). С. 162.
- 17.Гуржій О. І. До питання про формування всеросійського ринку: український контекст (друга половина XVII ст.) // Український історичний журнал. 2022. Число 5. С. 168.
18. Журавльов Д. В. Мазепа: людина, політик, легенда. Харків: Фоліо, 2007. 382 с.
- 19.Істоміна А. Грошова політика уряду Російської імперії. 2019. С. 15.

- 20.Іванова, Л. Гетьманщина у XVIII ст.: Політичні процеси і постаті / Л. Іванова. // Київ:, 2016. 320 с.
- 21.Івангородський К. В. Українське селянство в етносоціальних процесах XVI – першої половини XVII ст. (методологічний контекст проблеми) // Український історичний журнал. 2003. № 3. С. 21-25.
- 22.Кінан Є. Російські історичні міфи. Київ: Видавництво, 2001. С. 284.
- 23.Кононенко Василь. Модернізація Гетьманщини: проєкти козацької адміністрації 1687-1764 рр. Київ, 2017. 288 с.
- 24.Котляр М. Ф. Грошовий обіг і фінансові системи в Україні: навч. посіб. Київ: Ін-т історії України НАН України, 2002. 209 с.
- 25.Козинець О. Г., Козинець І. Г. Податкова система України в XVII-XVIII ст. 2019. С. 4.
- 26.Кравченко В. П. Україна, імперія, Росія: вибрані статті з модерної історії. Київ: Критика, 2011. 464 с.
- 27.Кривошея В. В. Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. 792 с.
- 28.Крип'якевич І. Історія України. Львів: Світ, 1990. 512 с.
- 29.Крип'якевич І. Історія українського війська. Львів: Вид. Івана Тиктора, 1936. Ч. 1. С. 860.
- 30.Крупницький Б. Д. Гетьман Мазепа та його доба / Пер. з нім. О. Струкевича. Київ: Грамота, 2008. С. 238.
- 31.Ключевський В. О. Петро Великий, 1926. С. 228.
- 32.Куцик Р. Р. Адміністративний поділ українських земель Російської імперії в кінці XVIII – першій половині XIX століття // Матеріали Всеукраїнської наукової конференції (25-28 березня 2014 року). Львів: ЛНУ ім. Івана Франка, 2014. С. 15.
- 33.Мацьків Т. Легенда й правда про Мазепу. Київ, 1993. С. 238.
- 34.Мицик Ю. А. Історія українського козацтва: актуальні проблеми досліджень // КС. 1992. № 3. С. 2-6.

- 35.Павленко С., Павелко І. Україна-Русь і Московізм: Протистояння і співпраця. Київ: Вид. ім. Олени Теліги, 2003. 352 с.
- 36.Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 1. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
- 37.Полонська-Василенко Н. Історія України. Т. 2. Київ: Либідь, 1995. 608 с.
- 38.Смолій В. А., Гуржій О. І. Правобережна і Лівобережна Україна в другій половині XVII – на початку XVIII ст. Київ: Наукова думка, 1993. 210 с.
- 39.Смолій В. А. Енциклопедія історії України / голова ред. кол.; Нац. акад. наук України, Ін-т історії України. Київ: Наукова думка, 2018. С. 217.
- 40.Смолій В. А. (ред.) Українська козацька держава... Київ, 1997. С. 234.
- 41.Стороженко І. С. Збройні сили України від останньої третини XVII ст. до кінця XVIII ст. // Український історичний журнал. 1998. № 1. С. 93.
- 42.Чухліб Т. Українська держава у другої половини XVII-XVIII ст.: політика, суспільство, культура // Історичний календар. Київ, 2011. С. 82-90.
- 43.Сергійчук В. Середньовіччя і ранньомодерна доба. Київ: ПП Сергійчук М., 2011. С. 86.
- 44.Субтельний О. Україна: Історія. Київ: Либідь, 1993. 512 с. С. 189-195.
- 45.Січинський В. Ю. «Іван Мазепа: людина і меценат» - Філадельфія, 1951. С. 56.
- 46.Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648-1714 рр. Київ: Темпора, 2010. 464 с.
- 47.Шевчук В. Іван Мазепа. Київ, 1992. С. 116.
- 48.Шевченко О. В. Нормативно-правове закріплення російської імперської політики на українських землях (XVIII – початок XX ст.) / О. В. Шевченко Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна Харків: 2024. 425 с.
- 49.Щербак В. Українська держава на межі XVII–XVIII ст. // Київські історичні студії. 2017. № 2. С. 32-37.
- 50.Щербак В. О. Державні засади Гетьманщини і російський абсолютизм на рубежі XVII–XVIII ст. / В. О. Щербак. Київ: Наукові записки НаУКМА. Історичні науки, 2017. Т. 194. С. 26-31.
- 51.Яковенко Н. М. Нарис історії України з найдавніших часів до кінця XVIII ст.

Київ: Критика, 2005. 452 с.

52.Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / On Outline History of Medieval and Early Modern Ukraine Київ: Критика, 2006. 581 с.

53.Яременко М. Курс «Історія Гетьманщини» та його тематичне наповнення Київ: Дух і Літера, 2020. С. 124-134.

54.Яременко О. Форми здійснення функцій української держави в інформаційній сфері: поняття, особливості, види / О. Яременко // Правова інформатика. 2006. № 2. С. 31-36.

55.Ярошенко Ф. О., Павленко В. Л. Історія податків та оподаткування в Україні. Навчальний посібник. // Ірпінь, 2002. С. 240.

56.Carol B. Stevens. Peter the Great, Tsar of Russia, in Oxford Bibliographies in Renaissance and Reformation. // Oxford University Press, 2019.

57.Kubala, Ludwik. Wojna moskiewska 1654-1655. // Lwów: Gebethner i Wolff, 1910. С.443.

58.Miate L. Peter the Great // World History Encyclopedia. 2023. 02 October.

59.Pipes R. The Formation of the Soviet Union. // Harvard University Press, 1964.

60.Peter I // Encyclopedia Britannica. // Last updated 2023.

61.Subtelny O. Ukraine: A History. – Toronto: University of Toronto Press, 2009. / 664 p.

62.Taldykin O. The voivodship system in the 17th century on the lands of Ukraine // Scientific Bulletin of the Dnipropetrovsk State University of Internal Affairs. Special Issue № 1, 2019. С. 118.

63.The Significance of the Main Developments in Russia under Peter the Great // Study Rocket.

АНАТОЦІЯ

Дипломна робота Шкурат Карини Олександрівни присвячена дослідженню фіскальної політики уряду Петра I щодо українських земель у кінці XVII – на початку XVIII століття. У центрі уваги аналіз економічної та політичної ситуації в регіоні, а також визначення впливу податкових реформ Петра I на соціально-економічний стан українського суспільства, його автономію та внутрішню політику.

У першому розділі розглянуто загальний контекст розвитку українських земель у складі імперії. Особлива увага приділяється адміністративно-територіальному устрою, який сформувався на межі XVII-XVIII століть, та економічним чинникам, що зумовлювали необхідність змін у фіскальній сфері. Виявлено передумови, які призвели до впровадження нового податкового механізму з боку царської адміністрації.

Другий розділ досліджує безпосередньо фіскальну політику Петра I. Розглянуто систему оподаткування, що існувала до початку реформ, та ключові кроки царя у напрямку централізації збору податків. Проведено аналіз фінансових реформ, включаючи введення подушного податку, що мали значний вплив на становище українських земель. Детально досліджено економічні наслідки цих змін для місцевого населення, господарства та управлінських структур.

У третьому розділі проаналізовано реакцію українського суспільства на нову фіскальну політику. Звернуто увагу на форми опору – від політичних протестів до дій української еліти в захист автономії Гетьманщини. Розкрито вплив реформ Петра I на відносини між українською владною верхівкою та російським урядом.

Результати дослідження дозволяють глибше зрозуміти особливості функціонування податкової політики імперії щодо українських територій, а також її вплив на автономні процеси в Гетьманщині. Матеріали дипломної роботи можуть бути використані в історичних дослідженнях з історії

фінансової політики, а також у вивченні взаємин між Україною та імпрією в ранньомодерний період.

Ключові слова: фіскальна політика, Петро I, українські землі, податки, Гетьманщина, автономія, XVIII століття, фіскальна політика, податкова система, Петро I, українські землі, централізація влади, опір населення, автономія Гетьманщини.

ANNOTATION

The thesis by Karyna Oleksandrivna Shkurat is dedicated to the study of the fiscal policy implemented by the government of Peter I toward Ukrainian lands in the late 17th and early 18th centuries. The focus is on analyzing the economic and political situation in the region, as well as determining the impact of Peter I's tax reforms on the socio-economic condition of Ukrainian society, its autonomy, and internal governance.

The first chapter examines the general context of the development of Ukrainian lands within the Tsardom. Special attention is paid to the administrative-territorial structure that formed at the turn of the 17th-18th centuries and to the economic factors that led to the necessity of changes in the fiscal sphere. The chapter identifies the prerequisites that resulted in the introduction of a new taxation mechanism by the tsarist administration.

The second chapter is devoted directly to Peter I's fiscal policy. It explores the taxation system that existed before the reforms and the key steps taken by the Tsar to centralize tax collection. The financial reforms are analyzed in detail, including the introduction of the poll tax, which significantly affected the condition of Ukrainian territories. The chapter also examines the economic consequences of these changes for the local population, economy, and administrative structures.

The third chapter analyzes the reaction of Ukrainian society to the new fiscal policy. Attention is given to the forms of resistance from political protests to the actions of the Ukrainian elite aimed at defending the autonomy of the Hetmanate. The influence of Peter I's reforms on the relationship between the Ukrainian leadership and the imperial government is also explored.

The results of this research provide a deeper understanding of the functioning of the Empire's tax policy toward Ukrainian territories, as well as its influence on the processes of autonomy within the Hetmanate. The materials of the thesis can be used in further historical studies of fiscal policy, as well as in exploring Ukrainian-imperial relations during the early modern period.

Keywords: fiscal policy, Peter the Great, Ukrainian lands, taxes, Hetmanate, autonomy, eighteenth century, fiscal policy, tax system, Peter the Great, Ukrainian lands, centralization of power, resistance of the population, autonomy of the Hetmanate.